

ХЛІБОФУРАЖНІ БАЛАНСИ УСРР 1927/28–1928/29 рр.: СТАТИСТИКА ПІД ТИСКОМ І НА СЛУЖБІ ПОЛІТИКИ

Питання підпорядкування радянської статистики органам планування та використання її для досягнення певних політичних цілей уже тривалий час перебувають у центрі уваги вітчизняних і зарубіжних дослідників¹. З'ясування політичних впливів на самий процес вироблення статистичної інформації, вивчення особливостей функціонування сільськогосподарської, зокрема врожайної статистики й визначення ступеню вірогідності статистичних даних, котрі покладалися в основу господарського планування є, у суті речей, тією основою, на якій мають будуватися сучасні дослідження з проблематики голоду. Мета даної статті полягає в тому, аби проаналізувати особливості взаємодії влади і статистики при складанні хлібофуражних балансів УСРР на почасті недорідний 1927/28 і позначений масштабним недородом 1928/29 рр. Більш конкретно коло питань, що нас цікавлять, можна окреслити в такий спосіб: наскільки відчутним був вплив політики на процес розробки статистиками хлібофуражних балансів республіки, наскільки достовірними були проведені статистиками балансові обрахунки, чи підпорядковувалися вони логіці господарського життя, чи навпаки, були зумовлені потребами політичної доцільності.

Становлення і особливості функціонування державної сільськогосподарської статистики в перші роки радянської влади

У дореволюційній Росії відомості про сільське господарство збиралися й аналізувалися Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ, Міністерством землеробства та земствами. Попри певні методологічні вади, дореволюційна сільськогосподарська статистика, зокрема врожайна, на думку сучасних дослідників відзначалася надійністю. Валові збори хлібів* статистики визначали шляхом помноження врожайності з десятини землі на розмір усіх посівних площ. Необхідна для цих обрахунків інформація добувалася або поширенням через волосні управління і сільських старост стан-

---

* *Валовий збір хлібів (врожай)* — загальний розмір продукції в натуральному виразі, зібраної з площі усіх посівів; характеризує загальний обсяг виробництва хлібів. *Фактичний урожай* — фактично зібраний та оприбуткований урожай із зібраних посівів; *фактичний збір врожаю і фактична врожайність* — кількість зібраної продукції сільськогосподарських культур з 1 га посіву до моменту завершення жнив більшістю господарств; *чистий збір* — фактичний урожай у масі після доробки за відрахуванням насіння на всю засіяну площу даної культури.

дартних анкет із запитаннями про врожайність* та посівні площі** (у період 1883–1917 рр. ЦСК щорічно розсилав до 100 тис. таких анкет), або шляхом опитувань добровільних кореспондентів, переважну більшість яких складали «культурні господарі» (кореспондентська мережа Міністерства землеробства, наприклад, налічувала до 8 тис. осіб). Опрацьовані статистиками дані періодично використовувалися урядом для впливу на хлібний ринок, проте в цілому, за визнанням відомого економіста М. Кондратьєва, цей ринок до Першої світової війни переважно складався стихійно у процесі економічного життя народу і ринкового обігу².

Після більшовицької революції усі «буржуазні статистичні установи» було ліквідовано. Попри це, саме вони — насамперед земські статистичні комітети й стали тією основою, на якій почали вибудовуватися головні статистичні інституції «держави диктатури пролетаріату»: організоване 1918 року в Москві Центральне статистичне управління (ЦСУ) та сформоване у Харкові в травні 1920 року Українське статистичне бюро, реорганізоване роком пізніше в Український статистичний комітет при УЕН, а з жовтня 1921 року — у ЦСУ УСРР³.

До середини 1920-х рр. Центральне статистичне управління УСРР перетворилося на солідне відомство із величезним штатом та розгалуженою мережею місцевих підрозділів. Порядок його діяльності регламентувався постановою ВУЦВК і РНК «Про державну статистику УСРР» від 3 листопада 1924 р.⁴ Згідно з цим документом, республіканське ЦСУ діяло на правах наркомату і підпорядковувалося безпосередньо ВУЦВК і РНК УСРР. Основні завдання республіканського статистичного відомства полягали у тому, щоб:

а) опікуватися правильною постановкою статистичних дослідів, розвитком і поширенням статистичних знань у республіці;

б) проводити на території УСРР загальнодержавні переписи населення, промисловості, сільського господарства, опрацьовувати зібрані статистичні матеріали;

в) вести поточні статистичні спостереження у всіх областях суспільного життя, господарської й культурної діяльності державних і громадських установ республіки, її населення;

г) проводити за дорученням уряду УСРР спеціальні статистичні дослідження;

д) керувати і спостерігати за діяльністю підвідомчих ЦСУ місцевих статистичних установ;

---

* *Врожайність сільськогосподарських культур* — середній розмір певної продукції рослинництва з одиниці фактично зібраної площі даної культури; характеризує продуктивність тієї чи іншої культури в конкретних умовах її вирощування. У 1920-ті рр. вимірювалася у пудах з десятини; попередньо визначалася в балах, після чого з поправкою на недооблік у 0,3–0,5 бали за допомогою спеціальних статистичних операцій переводилася у пуди.

** *Посівна площа сільськогосподарських культур* — частина ріллі або інших розораних угідь, зайнята посівом однієї або кількох сільськогосподарських культур.

е) здійснювати загальне керівництво і координацію відомчих статистичних установ, узгоджувати програми проведення і розробки ними статистичних досліджень;

є) публікувати висновки проведених в Україні статистичних досліджень і переписів у зведеному виданні «Статистика України», видавати статистичні щорічники, бюлетені, статистико-економічні праці, збірники, огляди, монографії, наукові і популярні книжки, посібники з статистики тощо;

ж) організовувати наукові, навчальні і навчально-допоміжні установи, статистико-економічні курси, семінари, бібліотеки, музеї;

з) проводити Всеукраїнські статистичні з'їзди, конференції.

Керівництво ЦСУ УСРР здійснював управляючий, при якому також діяла Колегія у складі чотирьох осіб. Щорічні плани роботи статистичного відомства мали проходити через Держплан і потому затверджуватися українським урядом. На місцях ведення державної статистики покладалося на губернські, окружні статистичні бюро, котрі діяли на правах відділів — відповідно при губвиконкомах або окрвиконкомах. При районних виконавчих комітетах діяли районні статистики.

З переходом УСРР на трьохступеневу систему управління губернські статистичні бюро припинили своє існування, натомість було сформовано районні статистичні бюро. Наприкінці 1925 р. лише центральний штат ЦСУ УСРР нараховував більше 300 осіб. У всіх 41 округах республіки діяли окружні, а у 632 районах — районні статистичні бюро, працівники яких послуговувалися допомогою 9262 офіційно зареєстрованих добровільних кореспондентів⁵.

Як у Москві, так і в Харкові кадрове обличчя статистичних установ на перших порах визначали професіонали «старої школи». До початку 1926 р. центральним статистичним відомством у союзній столиці незмінно керував колишній земський статистик Павло Іванович Попов — авторитетний науковець і досвідчений адміністратор, котрий мав партійний квиток і певні зв'язки з високими комуністичними чиновниками, відтак був спроможний, до пори — до часу, захищати «ідейно несвідомі» наукові кадри відомства від тиску «свідомо-комуністичних» контролерів⁶.

Першим головою Українського статистичного бюро став добре знаний у дореволюційні часи земський статистик Степан Степанович Жилкін. Щоправда, у кар'єрному плані він був не таким успішним, як його московський колега. Попри активну працю на пролетарську державу, голова українського статистичного відомства вже у квітні 1921 р. став фігурантом харківського судового процесу над «буржуазною інтелігенцією», був звинувачений у зловмисному проникненні до керівних економічних органів радянської влади та засуджений, незважаючи на гаряче заступництво письменника В. Короленка, до п'яти років ув'язнення⁷. Короткий час потому українським статистичним відомством керував виходець з Мелітополя, випускник Томського університету, професор політекономії Харківського університету Йосиф Трахтенберг. А після його переведення до Москви — колишній земський статистик Олександр Михайлович Волков, який невдовзі так само опинився у столиці. Вочевидь

даниною політиці українізації стало призначення керівником ЦСУ УСРР Михайла Оверковича Авдієнка. Втім, 1924 року він був усунутий від керування статистичним відомством, а пізніше — заарештований і засланий за «контрреволюційне минуле» — членство в Українській Центральній Раді та причетність до творення Української комуністичної партії (УКП). Не менш колоритною особою був також і наступний керівник республіканського ЦСУ — Сергій Михайлович Мазлах (Робсман) — до революції статистик Полтавського земства, а в роки громадянської війни — націонал-комуніст, відомий написанням 1919 року (в співавторстві з Василем Шахраєм) резонансної книжки «До хвили: Що діється на Україні і з Україною» із жорсткою критикою національної політики РПК(б)⁸.

До середини 1920-х рр., попри перманентний тиск на «буржуазні кадри» статистичних установ, існували більш-менш прийнятні умови для функціонування радянської статистики як науки, що їй належало не лише сканувати складні суспільні процеси, а й пропонувати владі необхідну в практичному плані, різнопланову статистичну інформацію.

Це стосувалося й сільськогосподарських статистиків, котрі досягли виразних успіхів у збиранні та розробці даних про тенденції розвитку сільськогосподарського виробництва, особливості господарювання, побут, стан харчування, дозвілля селянських родин. У центрі уваги статистиків постійно перебували питання, пов'язані з визначенням розмірів посівних площ та врожайності, обрахуванням валових зборів хлібів. Осмислюючи досвід російської дореволюційної та зарубіжної статистики, науковці намагалися вдосконалити відомі їм та опрацьовувати нові оригінальні методи спостереження та аналізу, крок за кроком просуваючись уперед у цій справі.

Загальне уявлення про напрями роботи республіканського статистичного відомства можна скласти на підставі його щорічних оперативних планів. Так, розглянутий на Колегії ЦСУ і схвалений 30 липня 1924 р. план робіт на 1924/25 р.⁹ передбачав розширення, в порівнянні з попередніми роками, самої системи статистичного спостереження за рахунок організації синтетичних робіт та удосконалення методології дослідів. Планувалися найрізноманітніші дослідження у царині демографічної, сільськогосподарської, промислової, міської, торгівельної, фінансової, транспортної статистики, статистики праці, народної освіти тощо. Ішлося, наприклад, про те, аби в царині демографії перейти до розробки нової системи записів актів громадянського стану, розширити існуючу програму поточної статистики населення. Якщо у 1923/24 р. дослідження статистиків обмежувалися суто демографічними характеристиками (показники народжуваності, смертності, кількості шлюбів і розлучень тощо), то в новому році планувалося вже встановлювати зв'язки між різними показниками, як от природний рух населення і соціальні характеристики. Також передбачалося започаткувати систему щорічних переписів населення (за ситуацією станом на 1 січня). Широкою була й накреслена програма заходів у царині сільськогосподарської статистики. Крім продовження вже традиційних дослідів (весняного перепису 10% селянських господарств, осіннього вибіркового опитування 5%

господарств, обстеження селянських бюджетів, динамічних досліджень 60 тис. господарств) мали бути впроваджені спеціальні анкетні дослідження для з'ясування питань про використання в селянських господарствах техніки, систему рільництва, порядок землекористування тощо. Заплановані дослідження в області торговельної статистики передбачали систематичні обстеження стану хлібозаготівлі, вирахування видимих запасів хліба, облік експорту, руху хлібних вантажів. Як окремий важливий напрям у діяльності ЦСУ УСРР визначалася й робота зі складання балансу народного господарства республіки.

16–23 листопада 1925 р. у Харкові відбулася Перша Всеукраїнська статистична нарада, під час якої обговорювалися перспективні напрями діяльності республіканського відомства¹⁰. Серед інших, учасники вислухали й обговорили доповідь Г. Вербицького про дослідження в царині врожайної статистики. Зокрема, науковець звернув увагу на потребу подальшого вдосконалення існуючих методик обрахування розмірів врожаю, як і розмірів загибелі посівів. Уявлення статистиків щодо способів визначення цієї останньої, на думку науковця, були досить умовними. «Облік загиблої площі нам ніколи не вдавалося налагодити, — визнав Г. Вербицький. — Загибла площа настільки складне явище, що зазвичай шляхом реєстрації це явище не вдається урахувати. Провести межу між загиблою площею і не загиблою надзвичайно важко. Тому виміряти загиблі посіви — справа надзвичайно важка, і при їх обрахуванні зазвичай виходить дефектний матеріал...»¹¹. Аби виправити таку ситуацію статистик запропонував увести до п'ятибальної шкали визначення врожайності так званий нульовий бал. Ця та інші озвучені Г. Вербицьким пропозиції, розгорнута довкола них дискусія ясно вказували на те, що вдосконалення методів врожайної статистики науковці розглядали як важливе і невідкладне завдання. Власне, те ж стосувалося і питань опрацювання балансу усього народного господарства країни. З доповіддю на цю тему перед учасниками Всеукраїнської статистичної наради виступив представник ЦСУ УСРР В. Мишкіс¹².

Зауважимо, що згідно з планами ЦСУ УСРР протягом 1925/26 р. належало завершити всі роботи, пов'язані з обчислення балансу народного господарства республіки за 1923/24 і 1924/25 рр. Утім, як можна побачити з протоколу засідання РНК УСРР від 24 лютого 1927 р., зробити цього не вдалося: почасти унаслідок переходу до трьохступеневої системи управління й пов'язані з цим реорганізації у статистичному відомстві, почасти й через низку доручених ЦСУ УСРР позапланових робіт, підготовку до чотирьох загальносоюзних переписів¹³. До того ж у 1924/25 році в Україні, так само як і в деяких інших провідних хлібних регіонах країни, стався недорід. Відтак статистикам, разом із представниками інших відомств, довелося залучитися до робіт з опрацювання методики визначення потерпілих районів, обрахування їхніх потреб для організації державної допомоги¹⁴.

Зрозуміло, що такий масштабний фінансовий документ, як народногосподарський баланс, містив і сільськогосподарську частину. Поряд із цим, у 1920-ті рр. союзна й республіканські статистичні відомства регулярно укладали хлібофуражні баланси — спеціальні фінансові документи, що містили відомості про

виробництво і витрати зерно-хлібів* (відповідно по всій країні та по окремим республікам).

Структура хлібофуражного балансу включала як прибуткову, так і витратну частини. До першої відносилися дані про врожай поточного року, а також відомості про накопичені з минулих років видимі (торговельні) і невидимі (зосереджені у селян) запаси хліба. Витратна частина містила підрахунки продовольчих, фуражних, насінневих потреб, втрат (лузга, псування) та попитів хліба для годування армії й роботи промисловості. Розрахунки потреб зернової продукції на продовольство визначалися на підставі даних про кількість населення та норми споживання. Витрати на фураж — на основі відповідних відомостей про поголів'я худоби та норми її харчування. Потреба у насінні — виходячи з посівних площ та норм висіву. Різниця, що залишалася після усіх відрахувань на внутрішні потреби, вважалася лишками, одна частина з яких мала бути використана для поповнення страхових запасів села, а інша — спрямована на експорт.

Оскільки підготовка хлібофуражного балансу країни була відносно новою справою, робота над ним супроводжувалася численними технічними та методологічними ускладненнями, які науковці і не приховували.

Проблематичною виглядала передусім можливість точного встановлення розміру зібраного селянами врожаю, адже для цього бракувало повних, а головне — уповні достовірних відомостей як про селянські посіви, так і про врожайність.

Для визначення розміру посівних площ статистики проводили щороку навесні вибіркові опитування добровільних кореспондентів, які охоплювали спочатку 5%, а з 1925 року — 10% загальної кількості селянських господарств. Потім ці дані зіставлялися з податковими відомостями, складеними уповноваженими Наркомату фінансів у ході щорічних суцільних переписів селянських дворів. Починаючи з 1927 року статистики стали використовувати методику масових «контрольних обмірів» посівних площ, водночас до цієї справи долучили ще й аерофотозйомку¹⁵.

Інший важливий показник — врожайність у 1920-ті рр. традиційно визначався за п'ятибальною шкалою, після чого за допомогою спеціальних статистичних операцій переводився у пуди. Вихідний матеріал для цих підрахунків збирався під час щорічних осінніх вибірових обстежень 2–3% господарств, а з 1925 року — ще й додатково опитувань 10 тис. добровільних кореспондентів.

А проте, здобуті у всі ці способи відомості науковці-статистики не вважали уповні надійними, виходячи з того, що селянські кореспонденти свідомо, побоюючись реквізиції чи для полегшення податкового тягаря, можуть надавати занижені дані. Аби поправити це, почали застосовувати так звані середні

---

* *Зернові і зернобобові* — культури, основна продукція яких — зерно; за видом продукції та її призначенням зернові поділяються на дві підгрупи: *продовольчих культур*, які, у свою чергу, поділяються на хлібні (пшениця, жито) і круп'яні (гречка, просо, рис), а також підгрупу *фуражних культур* (ячмінь, овес, кукурудза, зернобобові).

коефіцієнти недообліку («надвишки на недооблік») — уповні розумний з наукового боку хід, який, проте, відкривав безмежні можливості для зловживань і маніпуляцій.

Точніші дані врожайної статистики представляли вибірккові бюджетні обстеження селянських господарств. Вони проводилися із застосуванням методів математичної статистики, зокрема теореми А. Боулі, та передбачали детальний опис і ретельну перевірку даних шляхом співставлення селянських прибутків і витрат. Проте у 1920-ті рр. бюджетні обстеження в УСРР охоплювали усього 10–15 тис. селянських господарств (із більше, ніж 5 млн. господарств), а тому не могли вважатися репрезентативними.

Залишалися дискусійними при складанні хлібофуражних балансів багато інших питань: про критерії визначення «соціального розшарування» села, про підходи до обрахування норм продовольчого забезпечення населення хлібом, не кажучи вже про так звані приховані запаси селянського хліба. Їх точне визначення уявлялося настільки ефемерною справою, що попервах така стаття, як «невидимі запаси хліба» у розроблених статистиками схемах балансу взагалі була відсутньою¹⁶. Обчислення цих запасів почалося лише за наказом з високих владних кабінетів. Однак здобуті за балансовим методом* дані скоріше лише підтвердили скептичне ставлення статистиків до проблемної статті балансу, ясно вказуючи, що хліб у радянській державі селяни переважно зберігали як страховку і що точно вирахувати розмір цієї страховки було просто неможливо.

Зрозуміло, під час дискусій статистиками обстоювалися різні, часом діаметральні позиції щодо визначення ресурсних можливостей села. Суто наукові питання почали набувати виразно політичного забарвлення з середини 1920-х рр., коли більшовицьке керівництво упевнено стало на шлях прискореної військово-промислової модернізації країни, вибудовуючи свої грандіозні плани саме на внутрішніх, зокрема і хлібних ресурсах.

Предвісником того, що короткий період «мирного співіснування» аполітичних професіоналів-статистиків з радянською владою відходить у минуле, став конфлікт довкола хлібофуражного балансу СРСР на 1925/26 р., жертвою якого врешті став голова союзного статистичного відомства П. Попов.

Невдоволене «дистанціюванням» статистиків від нагальних потреб «поточної політики», більшовицьке керівництво ініціювало проведення експертної оцінки розробленого ЦСУ балансу на 1925/26 р., що її було покладено на створену в середині жовтня 1925 р. спеціальну Комісію НК РСІ. Очолив її належний до сталінського оточення партійний функціонер Я.А. Яковлев, тож перевіряльники швидко встановили, що відомство Попова припустилося суттєвих помилок у всіх без винятку обрахуваннях балансу: і щодо посівної площі, і щодо реальних обсягів врожаю, і щодо норм харчування населення, а головне — щодо кількості прихованих лишків хліба, явно применшивши їх і в такий спосіб

---

* *Балансовий метод* — прийом порівняння взаємопов'язаних показників господарської діяльності з метою з'ясування і визначення їх взаємного впливу, а також підрахунку резервів виробництва.

«викрививши і затьмаривши соціально-економічне значення середніх прошарків селянства»¹⁷.

10 грудня 1925 р. політбюро ЦК ВКП(б) на підставі матеріалів Комісії Я.А. Яковлева звинуватило Центральне статистичне управління та його керівника особисто у припущенні «крупних помилок»¹⁸. А 18 грудня вже сам Сталін з трибуни XIV партійного з'їзду обізвав поданий ЦСУ хлібофуражний баланс «злосчасним», і не лише звинуватив його авторів у «спробах підігнати цифру під ту чи іншу упереджену думку», але також виразно попередив їх про те, що такі дії «є злочином кримінального характеру»¹⁹. У відповідь на ці закиди П.І. Попов 22 грудня спрямував листа генсеку, в якому вимагав публічно спростувати виголошені на з'їзді неправдиві дані та вибачитися за нанесені грубі образи. «ЦСУ — наукова установа і шахрайством не займається, і ніколи не займалася <...>, — писав він. — Ваш обов'язок з тієї ж високої кафедри або опублікувати мій лист, або заявити, що Ваші твердження не відповідають дійсності»²⁰.

Жодних спростувань чи вибачень з боку Сталіна не надійшло. Натомість 17 березня 1926 р. політбюро ЦК ВКП(б), у відповідності із власним рішенням від 10 грудня 1925 р., підтвердило усі звинувачення проти ЦСУ й остаточно відсторонило П.І. Попова від керівництва центральним статистичним відомством.

Його новим головою став Валеріан Валеріанович Оболенський (Осинський) — економіст-теоретик і господарник, що мав чималий більшовицький стаж, хоча і «небездоганну» політичну біографію через належність до групи «лівих комуністів»²¹. Ці останні свого часу критикували Леніна за укладання Брестського миру й «недооцінку» можливостей максимальної централізації в економіці. З 1925 року Оболенський був членом президії Держплану СРСР, відтак організаційно належав до прибічників підпорядкування статистики плановим завданням радянської економіки. А в серпні 1926 р. відбулися нові призначення у Наркоматі зовнішньої та внутрішньої торгівлі СРСР — одному з ключових у «економічному блоці». Його колишній керівник, лідер опозиції Лев Каменєв поступився посадою на користь одного із найвідданіших прибічників Сталіна, Анастаса Мікояна, відкликаного для цього до Москви з Північного Кавказу. 31 річний партієць, який у цей час вже був «на ти» зі Сталіним, швидко поступився наполяганням генсека, хоча попервах і противився призначенню через повну відсутність досвіду й психологічну неготовність до роботи на високій наркомівській посаді²².

Восени 1926 року кадрові ротації на найвищому рівні відбулися і в українському статистичному відомстві. Замість Сергія Мазлаха посаду керуючого ЦСУ УСРР обійняв 46-річний Мойсей Михайлович Вольф²³ — виходець із Могилевської губернії, комуніст від 1920 року. Далі почалися реорганізації, спрямовані на поступове підпорядкування республіканської статистики органам планування. Для цього, зокрема, 12 травня 1927 р. постановою РНК УСРР у складі ЦСУ було створено нову структуру — Статистичну планову комісію (Статплан)²⁴, до завдань якої було віднесено:

а) укладання республіканського плану статистичних дослідів, із включенням до нього основних статистичних робіт загальносоюзного, республіканського і місцевого значення, що мають проводитися на території України — незалежно від того, які саме установи чи організації повинні проводити ці роботи;

б) затвердження програм і порядку збирання, розробку статистичних матеріалів народними комісаріатами та іншими центральними установами УСРР;

в) здійснення попереднього розгляду, надання висновків на програми і організаційні плани робіт загальносоюзного значення, що проводяться на території України, якщо ці плани і програми подаються для експертного висновку РНК УСРР, ЦСУ УСРР або іншим урядовим структурам чи установам;

г) розгляд методів складання балансу народного господарства України і методів зведених статистичних робіт з динаміки народного господарства УСРР, а також розгляд наслідків цих робіт.

Водночас на Статистичну планову комісію поклалися й функції Експертної ради в справі оцінки хлібофуражного балансу. Очолив Статплан голова ЦСУ М.М. Вольф, його заступником став С.В. Минаєв, персональний склад членів новоутвореної комісії затверджувався урядом²⁵.

Тим часом підібрана Оболенським «оновлена команда» з економістів, агрономів і статистиків «уточнила» показники хлібофуражного балансу СРСР на 1925/26 р. і також підготувала проект балансу на 1926/27 р. 13 жовтня 1926 р. ці документи було затверджено Експертною радою ЦСУ СРСР і 15 жовтня 1926 р. подано на розгляд РПО СРСР. Як на те й слід було сподіватися, розробники «виявили» у селян значні запаси прихованого хліба. Станом на 1 липня 1925 р. його кількість було визначено в розмірі 163,5 млн. пуд., станом на 1 липня 1926 р. — у 440 млн. пуд., до 1 липня 1927 р. приховані лишки хліба мали б зрости до 646,9 млн. пуд., а з врахуванням видимих запасів — навіть до 804,9 млн. пуд.²⁶ При цьому найбільша в СРСР кількість прихованих лишків селянського хліба приписувалася саме Україні.

Обчислення статистиків, які вказували на наявність у селян величезних запасів прихованих лишків хліба, були помилковими. Ці помилки почасти зумовлювалися методологічними прорахунками, проте не обійшлося тут і без втручання в статистичний процес політиків — передусім тієї частини більшовицького керівництва, котре прагнуло «промислового стрибка» і домогалося від науковців-статистиків «будь-що» шукати для цього ресурсні можливості. Однак такі підходи по суті закладали «міну сповільненої дії» в країні, яка в умовах зернової кризи 1927/28 р. не могла не вибухнути.

*Хлібофуражні ресурси УСРР 1927/28 року:
статистичні обрахування і «політико-статистичні» помилки*

Влітку — восени 1927 р., унаслідок несприятливих кліматичних умов, у низці хліборобних регіонів СРСР стався недорід. Не оминуло це лихо й Україну, де від літньої посухи, а пізніше тривалих дощів і градобобою постраждали деякі степові округи республіки — зазвичай найбільш активні у поставках товарного хліба.

Така ситуація примусила українських статистиків виявити обережність при укладанні хлібофуражного балансу республіки на 1927/28 р. 13 липня 1927 р. Статплан УСРР затвердив проект балансу*, що містив також уточнені балансові показники за 1925/26 і 1926/27 рр. Відповідно до нього український врожай 1927 року визначався в розмірі 1026,9 млн. пуд., а всі запаси селянського хліба станом на 1 липня 1925 р. — у 67,5 млн. пуд., на 1 липня 1926 р. — 165,5 млн. пуд., на 1 липня 1927 р. — 193 млн. пуд. (Таблиця 1)²⁷. Поряд із цим розробники балансу зробили численні застереження: і про потребу подальшого уточнення усіх показників, і про несприятливу географію розташування нового врожаю, і про можливість скорочення валового збору хлібів не на 5%, а на 10% (на 108 млн. пуд.). Отже напевно опрацювання фінансового документу проходило під домінуванням поміркованої частини економістів і статистиків, котрі намагалися утриматися від методологічних компромісів та підпорядкування статистики логіці господарського планування.

Про непросту ситуацію з хлібними ресурсами в Україні та, у зв'язку із цим, потребу подальшого уточнення хлібофуражного балансу республіки на 1927/28 р. представник ЦСУ УСРР доповідав 16 липня 1927 р. на широкій нараді у заступника голови президії Держплану УСРР М. Каттеля. Нарада проводилася за участі наркома торгівлі М. Чернова, представників наркоматів земельних справ, фінансів, голів секцій Держплану УСРР, а також і спеціально прибулих до Харкова з Москви представників союзного Наркомату торгівлі (І. Вейцера) та Держплану (Виноградського).

Таблиця 1

**Хлібофуражний баланс УСРР
за 1925/26, 1926/27, 1927/28 рр. (млн. пуд.).
(затверджений Статпланом при ЦСУ УСРР 13 липня 1927 р.)²⁸**

Прибутки і видатки	1925/26	1926/27	1927/28
1	2	3	4
I. Надходження			
1. Запаси на початок року:	67,5	165,5	193,0
а) враховані (видимі)	3,0	7,7	
б) невидимі	64,5	157,8	
II. Збір поточного року	1044,5	1023,8	1026,9
III. Усього надійшло	1112,0	1189,3	1219,9

* З врахуванням уточненої «надбавки на недооблік» по посівній площі — плюс 5% для всієї республіки, плюс 7% — для Степу, плюс 3% — для Лісостепу; по стану посівів — плюс 0,3 бали, з прирівнюванням балу 3 до середнього його значення за матеріалами осіннього опитування 1925 р., масової анкети 1926 р. та відповідними даними за попередні роки.

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4
IV. Розподіл			
1. Сільське населення	726,5	768,2	799,7
а) насіння	140,9	147,7	152,1
б) продовольство	301,3	309,6	316,7
в) годування худоби	269,1	295,5	315,2
г) інші витрати (розпил, лузга)	15,2	15,4	15,7
2. Міське населення	71,4	73,2	75,6
а) продовольство	49,1	50,0	50,9
б) годування худоби (місто, армія)	20,1	21,0	22,4
в) інші витрати (розпил, лузга)	2,2	2,2	2,3
3. Промисловість	7,3	10,0	10,0
4. Безгосподарні витрати кукурудзи	20,0	5,6	–
V. Лишки	287,8	332,3	334,6
1. Вивіз з України	122,3	139,3	–
2. Запаси на кінець року:	165,5	193,0	–
а) у тому числі з врожаю поточного року	98,0	27,5	–
VI. Усього розподілено	1112,0	1189,3	1219,9

Нарада тривала більше п'яти годин: розпочавшись о пів на десяту ранку, вона завершилось далеко по обіді, за десять хвилин до третьої. Судячи за стенограмою, озвучені статистиками дані, що вказували на тривожну ситуацію в республіці, не справили належного враження на представників союзних відомств. Навпаки, з відвертого виступу начальника Хлібофуражного відділу НКЗВТ СРСР І. Вейцера стало зрозуміло, що союзний наркомторг, зважаючи на масштабні економічні плани країни та недостатньо високий урожай в інших регіонах СРСР, покладає на Україну особливі надії й навіть уже подав до РПО СРСР клопотання про збільшення для республіки річного хлібозаготівельного плану. «Вимоги до хлібного ринку в цьому році, — наголосив І. Вейцер, — будуть більше, ніж у минулому році у зв'язку з обороноздатністю країни, а також у зв'язку з необхідністю експортування... Ми не заплющуємо очі на усі ті труднощі, котрі стоять перед Україною... Тим не менше, перед нами стоїть наступне завдання: нам треба вилучити якомога більшу кількість хліба на Україні, цю мету ми собі поставили»²⁹. Принагідно відзначимо, що за оприлюдненими ЦСУ СРСР на початку 1928 р. підрахунками, валові збори зернових з врожаю 1927 року, в порівнянні з попереднім роком, уявлялися по РСФРР меншими на 107,3 млн. пуд., по БСРР — більшими на 5,08 млн. пуд., по ЗСФРР — меншими на 2,4 млн. пуд., по Середній Азії — меншими на 5,7 млн. пуд., по УСРР — більшими на 15,4 млн. пуд.³⁰

22 липня 1927 р. РПО СРСР, заслухавши доповіді НКЗВТ і Держплану, затвердила план централізованих заготівель хліба в 1927/28 р. у розмірі 700 млн.

пуд. зернових і 75 млн. пуд. маслонуасіння. Було запроєктовано експортувати 130 млн. пуд. зерно-хлібів, і ще 50 млн. пуд. спрямувати на творення Державного хлібного фонду³¹. Постанова не містила вказівок щодо розподілу плану між регіонами, проте у поданому того ж дня до РПО заключенні Держплану СРСР відзначалася потреба максимального збільшення товарного виходу пшениці, ячменя і кукурудзи в УСРР, на Північному Кавказі та у Поволжі. Формування Державного хлібного фонду оголошувалось «бойовим завданням, належним до безумовного виконання за будь-яких умов»³².

Прийняті в Москві рішення стривожили Харків. 11 серпня 1927 р. УЕН спрямувала до РПО СРСР розлогу доповідну, в якій, крім прохання не підвищувати планових завдань хлібозаготівлі для України, повідомляла також про триваюче погіршення кліматичних умов: частина посівів «покладена на корні» суховієм перед збиранням врожаю, тривалі дощі й градобій знищили в різних районах близько 160 тис. га посівів, іще виразніше змінилася в негативний бік географія врожаю, який перемістився із зазвичай найбільш товарових районів Степу на Лівобережжя, Правобережжя і Лісостеп, питома вага яких у поставках хліба державі зазвичай була незначною.

Ішлося у доповідній і про виявлені неточності в обрахуваннях хлібофуражного балансу УСРР на 1927/28 р. Це стосувалося, зокрема, виразного перебільшення розмірів валового збору врожаю у республіці. Зазначалося, що, наприклад, у Степу 1927 року в найбільш важливий вегетаційний період наливання зерна кліматичні умови були значно гірші, ніж у попередні роки. А проте обраховані ЦСУ десятинні збори врожаю виявилися суттєво більшими навіть на фоні середньостатистичних показників за весь період з дореволюційного часу (Таблиця 2)³³.

Таблиця 2

**Порівняння обсягів подесятичних зборів урожаю в Степу
за 1914–1926 рр. і з врожаю 1927 р. (у пудах)**

	1909–1914	1915–1919	1922–1926	Обрахування 1927 року
жито	50	46	40	57
озима пшениця	59	55	38	62
ярова пшениця	38	31	32	37
ячмінь	57	41	40	35

Порушувалася в доповідній і проблема селянських страхових запасів хліба. Станом на 1 липня 1927 р., відзначалося в документі, цей запас становив приблизно 180 млн. пуд. — близько 20% усіх річних потреб селян в хлібі, або близько 30% їхніх потреб на продовольство та фураж. «Такий ступінь страховки потреб, — висновувалося в доповідній, — звичайно не є високим, і тому не

можна розраховувати на скорочення селянством наявних страхових запасів і збільшення їх за рахунок хліборинковості»³⁴.

Те, що ситуація з врожаєм у республіці справді була непростою засвідчило й схвалення Українською економічною нарадою 23 серпня 1927 року постанови «Про недорід 1927 року та заходи боротьби з його наслідками». Постановою офіційно проголошувалися постраждалими 80 тис. господарств Херсонської, Миколаївської, Одеської, Маріупольської, Мелітопольської, Сталінської округ³⁵.

А проте усі застережні аргументи української сторони не були почуті вищим політичним керівництвом у Москві. Як і зроблені самими представниками ЦСУ СРСР іще навесні 1927 року визнання про виявлені прорахунки у жовтневому варіанті Хлібофуражного балансу СРСР на 1926/27 р.: переоблік валових зборів хлібів на 160 млн. пуд., що тягнуло за собою потребу скорочення принаймні з 647 до 587 млн. пуд. наявних на кінець року невидимих та з 208 млн. пуд. до 142 млн. пуд. — видимих (торговельних) запасів хліба³⁶.

Винесений на затвердження РПО СРСР 18 листопада 1927 р. хлібофуражний баланс СРСР на 1927/28 р. ґрунтувався на фантастичних перебільшеннях невидимих запасів хліба у селян, які на 1 липня 1927 р. обраховувалися у 720,8 млн. пуд., а на 1 липня 1928 р. мали б сягнути 896,4 млн. пуд. Враховуючи усі видимі запаси, на кінець 1927/28 р. лишки селянського хліба в країні мали б сягати 1189,8 млн. пуд.³⁷ Чималим виглядав і валовий збір усіх зернових хлібів 1927 року, становлячи 4644,3 млн. пуд. Вкупі з декларованими величезними видимими і солідними невидимим запасами, до розподілу в 1927/28 р. загалом мало б надійти 5487,9 млн. пуд. хліба³⁸ — уповні достатньо для того, аби не лише задовольнити усі внутрішні потреби країни, але й дещо вгамувати валютні апетити націленої на швидку модернізацію країни влади.

Насування наприкінці 1927 р. хлібозаготівельної кризи виявило невідповідність уявних показників хлібофуражного балансу реальному стану справ. Стривожений цією обставиною голова ЦСУ СРСР В. Оболенський 12 грудня 1927 р., під час XV партійного з'їзду, написав таємного листа А. Рикову та Й. Сталіну, в якому протиставив декларованим на з'їзді райдужним оцінкам поточної ситуації свій невтішний прогноз сповзання країни у «досить глибоку господарську кризу, значно сильнішу, ніж осіння криза 1923 р. або весняні утруднення 1925 р.»³⁹. Головнішою причиною цього В. Оболенський вважав розгортання промислового виробництва «у темпі та у напрямках, котрі не відповідають реальним можливостям країни»⁴⁰. «...Питання, по-моєму, ставиться так: — писав голова статистичного відомства, — або треба дуже ретельно збалансувати темпи і напрями, базуючись на своїх ресурсах, або треба залучити ресурси ззовні і притому у доволі широких масштабах... Цей другий напрям набуває тепер суто важливого значення. І якщо ми робимо, на думку т. Сталіна, «поворот», то в економіці він, очевидно, має бути поворотом до більшого використання ресурсів ззовні і до організованої підготовки такого використання»⁴¹.

Ані висловлені запевняння у лояльності ЦК, ані довірливий тон, ані конфіденційний характер листа не допомогли Оболенському переконати однопар-

тійців у небезпеці стрімкого розгортання курсу промислового зростання країни за рахунок визиску бідних, фактично заснованих на ілюзорних оцінках, внутрішніх ресурсах. 1 березня 1928 р. «некомфортний» голова ЦСУ СРСР розпрощався зі своєю посадою, поповнивши невдовзі лави опозиціонерів. Керівником центрального статистичного відомства став інший «старий більшовик», член колегії НК РСІ Володимир Павлович Мілютин⁴², котрий виразно демонстрував схильність до підпорядкування статистики потребам «політичної доцільності».

Повною мірою це проявилось під час квітневого 1928 р. пленуму ЦК ВКП(б), коли новоспечений голова ЦСУ СРСР палко підтримав вочевидь розгубленого прорахунками в хлібофуражному балансі наркома торгівлі А. Мікояна у його запевненнях про усе ще зосереджені на селі величезні приховані запаси хліба. «В сенсі економічному перегину в хлібозаготівлях не було, — упевнено заявив Мілютин при обговоренні доповіді наркома, — <...> селянин входить у новий господарський рік з більшими запасами, ніж це було у минулому році <...>. Ось висновок, котрий є для нас вкрай цінним для хлібозаготівель майбутнього року»⁴³.

Як можна побачити зі стенограми пленуму, озвучені головою статистичного відомства більш, ніж сприятливі прогнози на майбутню хлібозаготівельну кампанію та дивовижні визнання на кшталт викриття приховування селянами в деяких районах від 16 до 70% посівної площі чи прогнозування очікуваного в окремих місцевостях зростання площі посівів на 20% спричинили гомін у залі, а також і різкі заяви деяких учасників пленуму. Зокрема, нарком земельних справ РСФРР Н. Кубяк у своєму виступі прямо назвав заяви головного статистика країни невірними й попередив, що це «може стати вельми небезпечним моментом до осені, при складанні хлібофуражного балансу». «Треба мати на увазі, що хліб в деяких місцях підвели під гребінку увесь. — Зауважив він. — Ось чому мені здається, що абсолютно небезпечно і шкідливо виступати з цифрами, котрі життям спростовані»⁴⁴.

Реалії наступних кількох місяців — невдале полювання за допомогою статті 107 КК на селян — виробників хліба та практичне завмирання кампанії хлібозаготівлі, згорання експорту та наростання продовольчих ускладнень лише підтвердили справедливості скептичних оцінок ситуації. А влітку 1928 року низку хліборобних регіонів, передусім Україну, охопив черговий, цього разу масштабний неврожай. Загроза продовольчої кризи постала з усією реальністю не лише перед робітничим населенням промислових центрів, але також і перед самими селянами. Такі обставини змусили ЦСУ СРСР тверезіше поставитися до визначення наявних у країні хлібних ресурсів. Відтак було ухвалено одночасно зі складанням нового хлібофуражного балансу країни на 1928/29 р., провести ще одну детальну перевірку балансових показників за три попередні роки, і за потреби усунути виявлені в них «погрішності».

28 серпня 1928 р. Експертна Рада представила урядові попередній варіант балансу на 1928/29 р., а також і наново перераховані баланси за три минулі сільськогосподарські роки. Вони підтвердили суттєві помилки у розрахунках —

по-перше, переоцінку фактичних обсягів врожаю та прихованих запасів хліба, а по-друге — недооцінку витрат хліба селом, насамперед для годівлі худоби⁴⁵.

Виходило так, що лише протягом 1927/28 р. на внутрішні селянські потреби пішло на 200 млн. пуд. більше, ніж це планували статистики. Врожай 1927 року був меншим на 145,7 млн. пуд., а усі зосереджені в країні запаси хліба (видимі і невидимі) — меншими на 151,8 млн. пуд. на початку і на 367,6 млн. пуд. наприкінці 1927/28 року. Загалом же раніше обчислені станом на 1 липня 1928 р. у 1189,8 млн. пуд. усі видимі і невидимі запаси хліба в країні тепер обраховувалися лише у 620,6 млн. пуд. Таким чином, припущена «статистично-політична похибка» оберталася нестачею хліба більше, ніж у півмільярда пудів. Такої кількості збіжжя уповні б вистачило, аби при нормі 13,1 пуд. протягом усього недорідного 1928/29 р. годувати 43,4 млн. осіб.

Доволі напруженою у 1927/28 р. за представленим до РПО перерахованим балансом виглядала ситуація по окремих республіках. Виходило так, що жодна з них, за винятком України, не отримала у 1927 році врожаю, достатнього для забезпечення внутрішніх потреб. На вирішення цієї проблеми за рахунок власних ресурсів могли розраховувати хліба що Російська Федерація і Білорусія, скоротивши старі запаси хліба відповідно з 512,1 до 403,1 млн. пуд. і з 7,9 до 1,1 млн. пуд. Запасів інших двох республік для цього катастрофічно не вистачало, зокрема Закавказзя потребувало ввезення 7,1 млн. пуд. хліба, а республіки Середньої Азії — 25,4 млн. пуд.

Тим часом, як виявилось після перерахування балансу, врешті усі поточні потреби республік були задоволені. Більше того, усі п'ять союзних республік вступали у новий хлібозаготівельний рік із певними накопиченнями хлібних запасів, і це при тому, що чотири з них за балансом мали від'ємне сальдо: для Російської Федерації воно визначалося у мінус 43,1 млн. пуд., для Білорусії — мінус 15,4, для ЗСФРР — мінус 17,1 млн. пуд., а для республік Середньої Азії — мінус 35,6 млн. пуд. Постає логічне питання: як при від'ємному сальдо названі вище чотири республіки спромоглися не лише задовольнити поточні потреби, але ще й накопичити певні страхові запаси хліба? Враховуючи, що протягом 1927/28 року хліб до СРСР владою «з принципово-політичних міркувань» не імпортувався (вимушене рішення щодо цього політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило лише наприкінці червня 1928 р.), можна припустити, що усунення хлібного дефіциту для задоволення споживчих потреб, а почасти і для накопичення страхових запасів у цих союзних республіках забезпечила «мобілізація» внутрішніх ресурсів. Вочевидь роль «хлібного донора» при цьому була відведена саме Україні, з якої у 1927/28 р. було вивезено 147,7 млн. пуд. хліба: 127,7 млн. пуд. пішло на союзні ринки, а ще 20 млн. пуд. — на експорт⁴⁶.

Напевно представлені у серпневому 1928 р. звітному балансі дані були більш наближеними до дійсності, ніж ті, що їх пропонували статистики у затвердженому РПО 13 листопада 1927 р. варіанті хлібофуражного балансу. Однак, чи можна з упевненістю говорити, що наново перераховані відомством В. Мілютина показники уповні реалістично відбивали ситуацію з хлібними ресурсами в країні? Чи справді Україна у 1927/28 році була таким собі клондайком, що

вивезення з неї півтори сотні мільйонів пудів хліба пройшло безболісно, не позначившись ані на продовольчому забезпеченні населення, ані на резервуванні страхових запасів, потреба в яких була очевидною? Знайти відповіді на ці непрості запитання навряд чи вдасться лише на підставі аналізу статистичних показників, зокрема численних варіантів хлібофуражних балансів. Адже застосовувані статистиками прийоми збирання первісних даних і методики їх опрацювання залишалися вкрай недосконалими, та й самі статистичні розрахунки проводилися під усе зростаючим тиском сталінського оточення. Натомість наблизитись до розуміння справжнього стану справ вочевидь можна, з'ясувавши реальну продовольчу ситуацію в республіці у почасті недорідному 1927/28 р. та в офіційно визнаному недорідним 1928/29 р.

*Українські хлібофуражні ресурси в недорідному 1928/29 р.:
політична доцільність проти реальності*

Попередній варіант хлібофуражного балансу СРСР на 1928/29 р. відомство В. Мілютина готувало в авральному режимі й під виразним тиском А. Мікояна, котрий прагнув здобути потрібну статистику для посилення позицій сталінської групи на пленумі. Атмосфера на ньому обіцяла бути спекотною. За час, що минув з квітневого пленуму ЦК, економічна і політична ситуація в країні різко погіршилася. Повторне застосування надзвичайних заходів, попри офіційні заяви про їх відміну, дестабілізували хлібний ринок, породивши гострий хлібний дефіцит з величезними чергами за продовольством у містах та продовольчі ускладнення, а місцями і голод на селі. Відчуття сповзання країни у глибоку кризу посилювалися через погані види на врожай, зокрема і в Україні. Стурбовані цими обставинами та масовим сплеском негативних політичних настроїв серед різних прошарків населення, опозиційно наставлені до Сталіна впливові партійці хто приховано, а хто вже й відверто дедалі наполегливіше критикували небезпечну управлінську політику реаніматорів «воєнного комунізму».

З явним засудженням, хоча в підкреслено примирливих тонах і не публічно переконував Сталіна у неприпустимості продовження «ідейно провальних» екстраординарних заходів усе ще впливовий у партійній верхівці Микола Бухарин. У написаному до генсека в перші дні літа 1928 р. приватному листі він нагадував про історію з міфічними обрахуваннями хлібофуражного балансу, ставив під сумнів сталінську тезу про вину «куркуля» за хлібну кризу і натомість виразно натякав на відповідальність за неї самої сталінської групи⁴⁷. Натомість публічним критиком політики визискування села напередодні пленуму ЦК виступив заступник наркома фінансів СРСР М. Фрумкін. 15 червня він надіслав для членів і кандидатів політбюро ЦК лист, в якому прямо звинувачував Й. Сталіна та В. Молотова у зриві політики НЕПу, провокуванні беззаконня та насилля на селі, інших негнучких і недалекоглядних діях, які налаштовували проти радянської влади практично все село й програмували деградацію селянського господарства, а отже і систематичну нестачу хліба в країні⁴⁸.

Рішення політбюро ЦК розіслати цей лист членам політбюро і водночас скласти колективну відповідь на нього явно вказувало на прагнення опонентів сталінської групи — майбутніх «правих» використати конфліктну ситуацію як привід для спеціального обговорення причин кризи в країні. Та досвідчені у «підкилимних іграх» Сталін і Молотов випередили своїх суперників, фактично у порушення партійної дисципліни оприлюднивши 20 і 25 червня власні відповіді Фрумкіну з навішуванням на нього ярликів нападника на всю (!) партію, панікера і захисника куркульства⁴⁹.

10 червня 1928 р. Сталін у листі до Молотова розповідав про з'ясовану ним парадоксальну ситуацію, коли хлібороби, вишукуючи засоби протистояння непопулярним заходам радянської влади, раптово активізували свою посівну діяльність. «Щоб не продати зайвого хліба, — пояснював генсек, — мужики сіяли, виявляється, несамовито, не сумніваючись, що ціни в майбутньому підвищаться, а надзвичайні заходи, вжиті в цьому році, є тимчасовими. У мужика своя логіка...»⁵⁰. Така ситуація з посівною лише підтверджувала тезу Фрумкіна про прямий зв'язок між надзвичайщиною і негативним ставленням села до влади. Проте Сталін і Молотов, спотворюючи реальність до навпаки, у полеміці з Фрумкіним представили тему посівної як «найважливіший політичний аргумент» на захист власних позицій. Рясно цитуючи надані Мілютиним попередні дані ЦСУ про зростання, порівняно з попереднім роком, площі засівів ярових культур (в УСРР — на 127%, Північному Кавказі (без автономних областей) — на 106,2%, Нижньоволзькому краї — на 106,2%), В. Молотов у своєму відкритому листі категорично висноував: «...Оскільки <...> селянство розширило свої посіви, то ясно, що заява т. Фрумкіна про відхід середняків від Радянської влади є зовсім безпідставною. Навпаки, дані про ярові посіви беззаперечно показують, що союз пролетаріату з селянськими масами не підірваний, що цей союз залишається міцною основою Радянської держави і, зокрема, забезпечує подальший розвиток сільського господарства»⁵¹.

Виведена Молотовим формула «збільшення посівних площ як прямий доказ лояльності селянства», активно підтримана потому і самим Сталіним, і його прибічниками, стала лише одним із багатьох інших тактичних прийомів сталінської групи, спрямованих на недопущення публічного обговорення складної ситуації в країні. Власне, ця формула цілком і повністю вписувалася у контекст тієї «перевернутої реальності», що її Сталін та його союзники усіма силами намагалися нав'язати учасникам пленуму, представляючи загальну ситуацію в країні у виразно оптимістичних тонах та говорячи про очевидні помилки і труднощі як про існуючі, проте несуттєві, такі, що абсолютно «не переक्रивають», «не затьмарюють» загальної картини успіхів.

Саме такий підхід був покладений в основу доповіді А. Мікояна «Політика хлібозаготівель у зв'язку із загальним господарським положенням», виголошеної 6 липня 1928 р. на пленумі ЦК. Її нарком на подив присутніх розпочав не з животрепетних проблем хлібної кризи, а з предовгих розповідей про «здорові», «кращі, ніж це було у минулому році», «значно більш сприятливі» показники різних галузей народного господарства, ба навіть більше — про фактичне

піднесення сільського господарства⁵². Причинам відновлення надзвичайних заходів на селі вже після оголошення про їх відміну та аналізові наслідків цього доповідач приділив значно менше уваги, хоча усе ж визнав: хліба в країні виявилось «не так багато, як можна було сподіватися, виходячи з хлібофуражного балансу ЦСУ», а сам баланс виявився перебільшеним — і щодо валових зборів хлібів, і щодо невидимих запасів селянського хліба⁵³.

Утім, говорячи про прорахунки статистиків, різких висловів на адресу В. Мілютина — на кшталт тих, що їх свого часу виголошував Й. Сталін по відношенню до П. Попова — А. Мікоян не робив. Навпаки, тональність його оцінок діяльності статистичного відомства була виразно поблажливою, а самі оцінки підводили до розуміння того, що допущені у минулому помилки тепер виявлені й усунуті експертами — за його визначенням, «кращими силами країни»⁵⁴. Таке ставлення до ЦСУ пояснювалося не лише тим, що на відміну від «незручного» науковця-статистика Попова новий голова статистичного відомства, партійний функціонер Мілютин цілком свідомо прийняв умови «гри у команді» Сталіна, але й прагненнями наркома торгівлі надати більшої авторитетності новим політично вмотивованим твердженням статистиків про загалом сприятливі види на майбутній врожай.

Демонструючи учасникам пленуму складені ЦСУ діаграми, зокрема і мапу з відомостями про очікуваний у різних районах збір зернових хлібів, Мікоян хоча і зробив застереження відносно попереднього характеру цих даних та зауважив несприятливі особливості нового врожаю (різке зниження кількості продовольчих хлібів, пересування географії врожаю із Заходу на Схід), усе ж цілком певно наголосив, що загалом урожай 1928 року буде більшим від минулорічного на 275 — 375 млн. пуд. і становитиме за різними оцінками від 4,902 млн. пуд. до 5,233 млн. пуд.⁵⁵

Сам голова статистичного відомства розпочав свій виступ зі спростування висловлених ним раніше у приватній розмові з А. Риковим песимістичних прогнозів щодо можливого неврожаю. Перелічивши слідом за Мікояном усі несприятливі моменти, Мілютин озвучив головну політичну тезу — «неврожаю не буде», і наче на доказ цього зосередився на «величезному значенні» формування в поточному році резервних фондів хліба. «По всіх ресурсах можна буде це зробити, — запевнив голова ЦСУ і додав, що невиконання цього слід буде вважати «форменим злочином»⁵⁶.

Оптимістичний тон головного доповідача у хлібозаготівельних справах дружньо підтримали місцеві працівники з когорти сталінських призначенців. Натомість інші озвучену на пленумі ЦК явно завищену врожайну статистику сприйняли хто з подивом і розгубленістю, а хто і з відвертим обуренням, адже «непогані види на врожай» автоматично мали позначатися відповідними «спущеними згори» хлібозаготівельними планами.

Емоційно на статистичні обрахунки союзного ЦСУ відреагував В. Чубар. Прозоро натякаючи на складну ситуацію, що її була змушена пережити республіка, зокрема і через прорахунки в хлібофуражному балансі 1927/28 р., він охарактеризував озвучені на пленумі дані про недобір Україною 8,5 млн. пуд.

зернових «абсолютно на нічому, крім помилок ЦСУ Союзу, не заснованими»⁵⁷. Схвильованість голови українського уряду була зрозумілою, адже за попередніми відомостями самої УСРР у 1928 р., порівняно з 1927 р., республіка по всіх зернових культурах не добирала 130–135 млн. пуд., а по житу і пшениці — усі 315 млн. Безнадійною справою визнав голова українського уряду і пропозицію створити протягом року резервний хлібний фонд. «Якщо у нас нестача важливіших продовольчих культур, — зауважив він, — якщо у нас проживання буде надзвичайно обмежене, то яка розмова може бути про резерви? Я не вірю у можливість створення загальних резервів, коли у нас скрізь тонко, а де тонко, там і рветься»⁵⁸.

Суттєві різничитання між оприлюдненими на пленумі попередніми даними і місцевою статистикою помітив не лише В. Чубар. Представник Уралу М. Шверник звернув увагу на те, що ЦСУ спрогнозувало приріст урожаю в його регіоні, порівняно з 1927/28 р., на 50 млн. пуд., в той час як місцеві статистики вивели цифру усього в 5–7 млн.⁵⁹ Значно перебільшеними визнав оголошені ЦСУ дані й представник ЦЧО Й. Варейкіс. На репліку А. Мікояна, мовляв, на пленумі оприлюднені «не баланси, а намітки», виразно відреагували і Й. Варейкіс, і М. Бухарин:

«Варейкіс: Нехай «намітки». Мені здається, що ця намітка є дуже далекою від дійсності.

Бухарин: Це не та, котрою рибу ловлять.

Варейкіс: Я не знаю, чи та, котрою рибу ловлять. Якщо тов. Мікоян має якийсь намір побудувати таку намітку, вона теж виявиться вкрай невдалою. Я вважаю, що в жодному разі не можна виходити з таких розрахунків, враховуючи загальногосподарське положення, котре ми на селі в теперішній момент маємо. На селі таке положення з врожаєм, що ми не маємо можливості будувати настільки оптимістичні уявлення про майбутній хлібофуражний баланс...»⁶⁰.

Утім, стривожені заяви місцевих працівників щодо завищених показників хлібофуражного балансу «зависли в повітрі». Натомість Сталін та його оточення гуртом накинулися на Осинського, котрий, наочно продемонструвавши «що при відомому способі використання цифр можна отримати в одному випадку і що можна отримати щось інше, якщо цифри використовувати правильно»⁶¹, фактично викрив маніпуляції Молотова з посівною статистикою. Ці останні колишній голова ЦСУ побачив насамперед у вибірково відібраних секретарем ЦК даних — лише тих, що стосувалися посіву ярових, та ще з урахуванням площі пересівів. Справжня картина (по ярих і озимих, із виключенням площі пересівів) не демонструвала позитивної динаміки, адже насправді площа посівів двох найважливіших продовольчих культур у порівнянні з 1927 р. не збільшувалася, а навпаки, зменшувалася, становлячи по УСРР не 128%, а 99%, по Північному Кавказу не 108%, а 92% і т. ін.⁶²

Загалом у своїй промові Осинський говорив про цілком очевидні речі — насамперед про кризовий стан економіки, характерною ознакою якого стало порушення товарообміну між містом і селом, спричинене й скороченням сти-

мулу для продажу хліба селянами. Однак вжита ним у полеміці фраза *про господарську* «розмичку між містом і селом, в обігу міста і села» миттєво була підхоплена опонентами, які самі атакували економіста, приписавши йому твердження *про політичну* «розмичку міста і села» та звинувативши його у «солідарності» з Фрумкіним⁶³.

Палким захисником молотовської «посівної статистики» виступив Сталін. При підготовці доповіді генсек, за його визнанням, тричі читав стенограму з виступом Осинського⁶⁴. Нарешті наведені опонентом статистичні дані він охрестив «плутаними» і обізвав «фількіною грамотою», різко засудивши попутно й тезу про «розмичку» як таку, що вказує на «переддень громадянської війни, якщо не громадянську війну». Натомість кілька разів поспіль Сталін повторив з уточненнями і деталізацією надуману тезу про зростання площі посівів ярових як доказ позитивного ставлення середняка до радянської влади. «Це факт, що яровий клин розширився, — наполягав генсек. — Ясно, що селянин, котрий сумнівається, котрий готується йти проти радянської влади, котрий дорвався до розмички і котрий відчуває, що створилася обстановка нестала, коли не знаєш, що завтрашній день тобі принесе, такий селянин з такою розмичкою розширювати свого ярового і озимого клину не піде, це проти-природно»⁶⁵. Показово, що наявні у першому варіанті стенограми розлогі коментарі Сталіна на виступ Осинського з правленої стенограми майже повністю зникли, а те, що залишилося від них, було піддане суттєвій редакторській правці. Утім, теза про прямий зв'язок між розширенням ярового клину і лояльністю селянства не лише збереглася, але навіть була посилена твердженням про те, що розширення площі посівів відбулося «у всіх без виключення хлібних районах»⁶⁶.

Розбір «дискусії» між Молотовим і Осинським на тему «заслуг» політики партії в «розширенні ярових засівів» влаштував у своїй заключній промові Мікоян. Вже відчуваючи перемогу сталінської групи, нарком відверто глузував над Осинським, не гребуючи відвертою брехнею. «Що ви вигадуйте?», «... Не вигадуйте того, чого не було. Ви посилено говорите не те, що було і що говорив тов. Сталін», «Нічого подібного я не говорив», — такими репліками раз у раз був змушений перебивати Осинський виступ Мікояна⁶⁷.

Врешті виписана за допомогою статистичних маніпуляцій «формула» про зв'язок між розширенням ярових посівів та відданістю селян радянській владі, ще й укупі з тезою про «сприятливі види на врожай» і завданням «обов'язково створити державний хлібний (продовольчий і насіннєвий резерв)» увійшли до підсумкової резолюції пленуму за доповіддю Мікояна⁶⁸. Натомість у розлогодному переліку «специфічних причин», що зумовили заготівельну кризу в країні, визнанню помилок з обрахуванням хлібофуражного балансу місця не знайшлося. Перемогою сталінської групи можна було вважати і те, що преамбула, яка задавала тон усій резолюції, розпочиналася з тверджень про «безперечні успіхи» промислового розвитку країни, а не з край небажаних для Сталіна тез про «кризу хлібозаготівель» чи «крупніші господарські провали», як це пропонував у власному варіанті проекту резолюції Бухарин⁶⁹.

Це означало, що сталінській групі вдалося нав'язати пленуму картину «перевернутої реальності», відтак визнання та засудження резолюцією системи надзвичайних заходів по суті набувало вигляду формального дійства, що не могло не тривожити опонентів Сталіна. Це засвідчила і таємна зустріч Бухарина з Каменевим 11 липня, наступного дня після схвалення резолюції по доповіді Мікояна. На запитання вже опального політика: на що саме сподівається Сталін, щоб отримати хліб, Бухарин відверто відповів: «У тому-то й справа, що на відтворення надзвичайних заходів при відтворенні утруднень. А це воєнний комунізм і заріз»⁷⁰.

15 липня на шпальтах «Правди» з'явилося інтерв'ю із заступником голови ЦСУ СРСР О. Шмідтом, який повідомив про гарні види на врожай. «Склад врожаю на 1 липня, — запевняла газета, — вже не може у подальшому піддатися суттєвим змінам, тож врожай загалом, помітно вищий середнього, можна вже вважати забезпеченим»⁷¹. Те саме сповістила десятьма днями пізніше і «Крестьянская газета», доповнивши офіційну статистичну інформацію відповіддю редакції на «листи читачів» — мовляв, новий врожай не лише «покриває загибель озимих на Україні», але й перебиває валовий збір хлібів 1927/28 р.⁷² Поява публікацій такої тональності у двох провідних партійних газетах свідчила про закріплення перемоги, здобутої на пленумі сталінською групою. Накінута нею в ході політичної боротьби картина «перевернутої реальності» тепер упевнено затверджувалася в офіційному публічному просторі, набуваючи ознак цілком свідомої політики дезінформації владою суспільства та приховування справжнього стану справ.

Між тим, реальна ситуація з хлібом аж ніяк не надавала приводів для оптимізму. Зокрема в Україні стан справ з кожним днем усе погіршувався. За оперативною інформацією ЦСУ УСРР, лише протягом місяця, у період з 15 червня до 15 липня, посуха зменшила прогнозований український валовий збір хлібів щонайменше на 64,1 млн. пуд.⁷³

Ці та інші тривожні звістки 27 липня 1928 р. обговорювалися на засіданні Президії ВУЦВК. Висновки у виступах головних доповідачів — представників НКЗС, ЦСУ і НКТ УСРР — були справді похмурими: Україна вступала у неврожайний, голодний рік, а перспективи подолання цієї важкої ситуації за допомогою внутрішніх ресурсів виглядали проблематичними, зокрема й через те, що рятівні страхові запаси селянського хліба до цього часу були практично вичерпані. «В минулому році <...> ми вичерпали увесь селянський запас, — цілком резонно нагадав присутнім один із учасників засідання. — Цього теж приховувати не можна»⁷⁴. У виступах доповідачів також ішлося про попередній характер та умовність розрахунків хлібофуражного балансу. Однак врешті всі сходилися на тому, що реалістичніший баланс статистиками складатиметься пізніше, вже після обробки даних про зібраний врожай.

Між тим у ЦСУ УСРР тривали реорганізації в напрямі уніфікації структури й діяльності республіканських та союзних статистичних підрозділів. 19 липня 1928 р. УЕН затвердила склад Експертної ради «в справі оцінки хлібофуражного виробництва і визначення його хлібофуражного балансу», що замінила

Статистично-планову комісію⁷⁵. Введення до Експертної ради представників ключових відомств — «споживачів» статистичної інформації — насамперед від Держплану та від Наркомату торгівлі, наділення їх вагомими повноваженнями при визначенні показників балансу, чимдалі більше підпорядковували статистичну справу інтересам планування. Однак в українських умовах лише цим справа не обмежувалася, адже ішлося також і про поступове затвердження такої взаємодії на вертикалі «центр-республіка», за якої роль і значення українських статистичних органів, як врешті і самих українських урядових структур, поступово зводилися до простої реєстрації тих чи інших розпоряджень союзного центру.

Роблячи публічні заяви про «врожай, вище середнього», запевняючи громадськість у тому, що зібраного врожаю «усім вистачить», сталінське керівництво у непублічній сфері, переважно на рівні ділових комунікацій, вже наприкінці липня було змушене визнати напружений стан із хлібними ресурсами в країні, а відтак почало наполегливо рекомендувати українській владі дотримуватися в умовах недороду «стратегії виживання» переважно за рахунок мобілізації внутрішніх ресурсів.

Тим часом, попередньо обчислений українським статистичним відомством станом на 1 серпня 1928 року (відповідно до норм витрат хліба у 1927/28 р.) попередній варіант хлібофуражного балансу УСРР на 1928/29 р. при валовому зборі хлібів 883,2 млн. пуд. (по житю і пшениці — 382,5 млн. пуд.) виявив колосальний дефіцит: 50.502.600 пуд. — по всіх зернових культурах і 193.581.500 пуд. — по пшениці і житю⁷⁶. Після перерахувань та уточнень, які проводилися під виразним тиском з боку влади та на підставі урізаних норм витрат хліба українські статистики, зберігши незмінними показники валових зборів зернових, спромоглися «скоротити» дефіцит УСРР: за «оптимальним варіантом» балансу — до мінус 6,2 млн. пуд. по всіх культурах і мінус 66,7 млн. пуд. по пшениці і житю; згідно з «економ-варіантом» — відповідно до мінус 56, 1 млн. пуд. по житю і пшениці і навіть плюс 14,7 млн. пуд. по всіх культурах⁷⁷.

13 серпня 1928 р. Експертна рада УСРР затвердила «економ-варіант» хлібофуражного балансу УСРР на 1928/29 р.⁷⁸ З огляду на підтверджену до цього часу (зокрема й завдяки висновкам кількох урядових комісій) загибель вагомої частини врожаю, його розробники відмовились від «поправки на недооблік» при визначенні валового обсягу врожаю стосовно постраждалих від недороду степових округ, сподіваючись у такий спосіб уникнути звичайного при застосуванні «поправки» завищення врожаю. Це, однак, усе ж не гарантувало правдивої оцінки розміру врожаю через методологічну недосконалість самого способу переведення бальної оцінки врожаю в пуди. Більш точну статистику укладачі сподівалися отримати після проведення «пробних обмолотів», а також із врахуванням нових несприятливих кліматичних обставин: тривалу спеку в Україні раптом заступили затяжні дощі, а це, зважаючи на початок збирання врожаю, неминуче вело до подальших втрат хліба. Поки ж валовий збір усіх хлібів у республіці був зменшений у порівнянні з ситуацією на 15 липня на 55,5 млн. пуд. Другою особливістю затвердженого проекту балансу стало сплановане

скорочення загальноприйнятих в СРСР і без того не «занадто ситих» норм споживання хліба на душу населення: по 5% для мешканців міст і Лісостепу та на 15% для населення Степу. Іншими статтями економії стали запроєктовані якісні зміни в споживанні хліба (домішування до пшениці і жита при приготуванні хліба менш вартісних культур) та прогнозований наперед масовий падіж худоби в Степу (скорочення стада на 5%). Щоправда, жодних обрахунків «прихованих запасів» хліба укладачі балансу не запропонували, фактично підтверджуючи цим марність сподівань на наявність якихось вагомих цих запасів у селянських коморах. Обрахована із врахуванням скорочених норм споживання та передбаченим повним вилученням лишків хліба в радгоспах нестача 56,1 млн. пуд. пшениці і жита, за визнанням Експертної ради, «не могла бути ліквідована без завезення зернових хлібів ззовні»⁷⁹.

Розрахунки української сторони були повідомлені, однак не були враховані союзною Експертною радою. Поданий нею 31 серпня на розгляд РПО попередній варіант хлібофуражного балансу СРСР на 1928/29 р. не тільки виходив із валового збору зернових в Україні у 907,4 млн. пуд., але й нараховував українським селянам на 1 липня 1928 року 158,6 млн. пуд. «прихованих лишків» хліба⁸⁰. Щоправда, РПО, прийнявши до уваги ці розрахунки, доручила ЦСУ СРСР іще попрацювати над ними та внести нові «уточнені дані»⁸¹. Це було логічним, адже поданий В. Мілютиним варіант балансу вибудовувався за даними на 1 серпня, в той же час у зв'язку із специфічними кліматичними обставинами 1928 року ситуацію з хлібом уже після збирання врожаю більш адекватно могли відобразити дані станом на 1 вересня.

У перший день осені Постпредство УСРР, поінформувавши республіканські РНК та ЦСУ про рішення РПО СРСР від 31 серпня, запропонувало і Харкову подбати про оновлення хлібофуражного балансу⁸². 18 вересня статистичний документ, із використанням відомостей уже за ситуацією станом на 1 вересня, спішною поштою був відправлений до Москви⁸³. Перерахований «із уточненням даних» та «із врахуванням втрат від дощу» валовий збір українського врожаю 1928 р. зменшувався іще на 15 млн. пуд., з 883 до 867,9 млн. пуд. Відповідно загальний дефіцит УСРР у зернових хлібах, навіть із урізаними нормами споживання, тепер визначався у 545,4 млн. пуд., а по пшениці і житу — навіть у 74,6 млн. пуд.⁸⁴

Виведене чимале від'ємне сальдо по двох головних продовольчих культурах, що їх значною мірою належало покривати за рахунок завезення хліба ззовні, спричинило замішання українського керівництва, котре побоювалося звинувачень центру у недостатньо ретельному виконанні рекомендацій шукати внутрішні ресурси для подолання наслідків недороду. 27 вересня Українська економічна нарада, затвердивши баланс «в основному», сформувала комісію у складі заступника голови Держплану УСРР Кателя, наркома торгівлі Чернова, наркома земельних справ Шліхтера, керуючого ЦСУ Минаєва та представника «Сільського господаря» Одинцова та доручила їй «удосконалити розмір передбачуваного за проектом завозу хліба з інших частин Союзу»⁸⁵. За тиждень комісія представила програму дій, запропонувавши знизити «політично незруч-

ний» показник балансу за рахунок скорочення запасів хліба в Степу, посиленого розгортання хлібозаготівлі в Лісостепу та урахування потенційних можливостей внутрішньоселянського обігу. 4 жовтня УЕН схвалила цей план дій, хоча і відзначила у своїй постанові, що за укладеним на урізаних продовольчих нормах балансом неможливо забезпечити безперебійне постачання споживчих районів України і що запобігти цьому та повній дезорганізації хлібного ринку республіки можна лише завівши до неї протягом найближчих чотирьох місяців 25–30 млн. пуд. пшениці і жита. У постанові також прогнозувалося перерахування у сторону подальшого зменшення валового збору українського врожаю. Причиною цього називалась розбіжність, виявлена при визначенні врожаю за бальовими оцінками і на підставі «пробних перемелів»⁸⁶.

Слід відзначити, що через тривалі дощі збирання озимини та ярових в Україні у 1928 році розпочалося не на початку чи в першій декаді липня, а лише наприкінці липня чи навіть у перші дні серпня — із запізненням приблизно на два тижні⁸⁷. До 1 вересня хліб по всіх округах республіки вже було зжато, хоча місцями усе ще не зібрано (в Степу — на 15%, а на Лівобережжі — майже на 20%)⁸⁸. Проведені статистиками до цього часу «контрольні перемели» уперше мали справді масовий характер. Організовувалися вони за спеціально розробленою ЦСУ СРСР програмою, і мали охопити приблизно 2,7% усіх селянських господарств України (14.187 ділянок 900 поселень 25-ти округ республіки — Артемівської, Бердичівської, Білоцерківської, Вінницької, Волинської, Глухівської, Дніпропетровської, Зінов'євської, Каменської, Київської, Коростенської, Куп'янської, Лубенської, Луганської, Маріупільської, Ніжинської, Прилуцької, Проскурівської, Роменської, Сталінської, Сумської, Тульчинської, Уманської, Харківської та Шевченківської)⁸⁹.

За інструкцією «контрольні перемели» належало проводити прямо на полі з щойно зібраних копичь або снопів, остаточні результати заміру мали встановлювати із урахуванням першої очистки зерна (лопатою або віялкою)⁹⁰. Офіційно мета цих обстежень представлялася суто науковою: на підставі здобутих даних статистики повинні були перевіряти й уточнювати відомості про врожай, отримані із застосуванням традиційних методик — шляхом заповнення кореспондентських анкет, осінніх опитувань тощо. Де-факто ж «контрольні перемели», які подекуди вибірково проводилися і раніше, оберталися коригуванням даних про врожай у сторону його збільшення та врешті загрожували посиленням податкового тиску на хліборобів. Усвідомлюючи це, появу на полях статистиків, озброєних знаряддям для «контрольних перемелів», українські селяни в 1928 році зустрічали здебільшого насторожено, подекуди вороже. Проте місцями і з надією на те, що перевірка все ж підтвердить важку ситуацію з врожаєм.

Узагальнення здобутих статистиками відомостей потребувало часу. Проте вже попередній аналіз «контрольних перемелів» засвідчив, що загальноприйнята бальова оцінка врожаю в умовах українського недороду «не працює», оскільки значно завищує обсяг врожаю, автоматично нараховуючи його районам зі спустошеними негодою ланами.

Союзна ЦСУ до певної міри це врахувало, подавши 12 жовтня 1928 р. на розгляд РПО СРСР новий варіант хлібофуражного балансу. В ньому, порівняно з попереднім варіантом від 31 серпня, валовий збір хлібів в Україні у 1928/29 р. було зменшено на 107,5 млн. пуд. і визначено в розмірі 799,9 млн. пуд., а від'ємне сальдо республіки по всіх зернових скориговано з 4,8 до 14,7 млн. пуд. (Таблиця 3)⁹¹. Усе це, втім, не викликало жодного ентузіазму в Харкові, адже як і раніше українським селянам нараховували солідні «приховані лишки» хліба, у тому числі 106,6 млн. пуд. — пшениці і жита, маніпулювання з якими вкупі із закладеним у балансі різким скороченням споживчих потреб республіки врешті дозволило визначити дефіцит УСРР по двох головних хлібних культурах усього в 21,9 млн. пуд.⁹², а не у 74,6 млн. пуд., як на цьому наполягала українська сторона.

Таблиця 3

Хлібофуражний баланс УСРР на 1928/29 р. (млн. пуд.)
(доповідь Експертної Ради при ЦСУ СРСР в РПО СРСР 12 жовтня 1928 р.)

I. Надходження	
1. Запаси на початок року	143,6
II. Збір поточного року	
1. Усі селянські господарства	799,9
2. Збір у містах	6,4
III. Усього надійшло	949,9
IV. Розподіл	
1. Сільське населення	763,3
а) насіння	151,7
б) продовольство	307,5
в) годування худоби	288,1
г) інші витрати (розпил, лузга)	20,0
2. Міське населення	81,0
а) продовольство	51,5
б) годування худоби (місто, армія)	24,0
в) інші витрати (розпил, лузга)	5,5
3. Промисловість і армія	15,7
V. Сальдо району	-14,7
Накопичення за рік	-44,0

Новий варіант балансу від ЦСУ СРСР Харків намагався опротестувати як недостовірний. 18 жовтня 1928 р. Постпредство України у Москві спрямувало до РНК і РПО СРСР, а наступного дня і до союзних НКТ та Держплану доповідну за підписом В. Чубаря, в якій йшлося про помилковості обрахунку

союзного балансу. Нагадуючи, що українська Експертна рада вже після скорочення норм споживання (для Степу по всіх культурах — на 15%, по пшениці і житу — на 25%; для Лісостепу — відповідно на 5% і 10%) обчислила дефіцит УСРР по житу і пшениці на 1928/29 р. у 74 млн. пуд., Чубар нарікав на необгрунтовані показники нового союзного балансу, виведені за рахунок:

а) «різкого зниження» норм споживання хліба українським населенням (з 324,3 у 1927/28 до 307,5 млн. пуд. у 1928/29 р.; на 7,3% з урахуванням приросту населення);

б) «незвичайно різкого зниження» норм споживання худоби і птиці (з 345,5 до 288,1 млн. пуд., на 16,5% без урахування зростання стада);

в) передбаченого скорочення на 44 млн. пуд. запасів жита і пшениці, що по суті означало їх повне зникнення у постраждалих від недороду степових районах республіки.

«... Дефіцитне сальдо по Україні, обраховане ЦСУ Союзу, як загальне, так і по житу та пшениці, безперечно є применшеним, — категорично висноував голова РНК УСРР і при цьому попереджав, — а якщо його витримати в дійсності, то це має призвести до найтяжчих наслідків для народного господарства України, а відповідно і Союзу (різкого зменшення худоби і птиці, зменшення експорту і т. п.)»⁹³.

Намагання голови українського уряду привернути увагу до вад нового хлібофуражного балансу, як і клопотання прискорити завезення хліба в Україну, виявилися безрезультатними. Натомість 18 жовтня в газеті «Правда» з'явилась розлога стаття В. Мілютина про врожай 1928 року, зміст якої не залишав сумнівів у тому, що союзне статистичне відомство не лише повністю підпорядковане, але й активно використовується сталінською групою для виправдання власних дій і знищення політичних конкурентів.

Розпочиналася стаття головного статистика країни характерними твердженнями про неабияку посівну активність селян, зростання з року в рік площі посівів зернових, а також заявою про важливе політичне значення цих факторів у контексті підтвердження позитивного реагування селян на політику влади. Валовий збір хліба в 1928/29 р. Мілютин обчислив у 4.564 млн. пуд., як «рівний минулорічному», хоча тут же відзначав, що по суті він є більшим на 70 млн. пуд. Усі негаразди, пов'язані з видами на врожай, голова ЦСУ СРСР відніс до несприятливих кліматичних умов, одночасно повідомивши, що Експертна Рада при ЦСУ СРСР, попри усі негаразди, визнала хлібофуражний баланс країни 1928/29 р. бездефіцитним. Щоправда, умови реалізації врожаю Мілютин охарактеризував «не легкими» і навіть «важкими», однак і ці твердження «урівноважувалися» запевнянням у можливості подолання проблем за допомогою активізації хлібозаготівлі та ретельного зважування планів хлібопостачання⁹⁴.

Поява статті голови ЦСУ СРСР на врожайну тематику саме 18 жовтня була не випадковою. Змальовуючи картину «загальних успіхів» при «окремих недоліках», Мілютин забезпечував пропагандистську підтримку сталінській групі, яка, скориставшись тимчасовою відсутністю в Москві А. Рикова і М. Бухарина

(обидва перебували у відпустці), спланувала відсторонення їх прихильників від керівництва столичною парторганізацією. Того ж таки 18 жовтня було схвалено і наступного дня опубліковано звернення ЦК ВКП(б) до членів Московської парторганізації із критикою «окремих членів МК і керівників деяких районів» за «нестійкість і коливання» та «примирницьке ставлення» до «правого ухилу»⁹⁵. Організаційні наслідки не публічних домовленостей і публічного тиску не забарилися: позачерговий об'єднаний пленум МК і МКК ВКП(б), що проходив саме 18–19 жовтня, звільнив авторитетних у партійному середовищі опозиційно наставлених до Сталіна керівників. Слідом за цим по усій партійній вертикалі розгорнулася кампанія «проробки» відозви ЦК, яка насправді стала засобом залякування сталінськими прибічниками потенційних опозиціонерів на місцях.

На початку листопада дійшла черга і до української парторганізації. 1–5 листопада у Харкові відбувся пленум ЦК КП(б)У, учасникам якого належало обговорити проблеми, пов'язані з недородом. Однак специфічний тон усьому зібранню задав С. Косіор, котрий, доповідаючи «про ухили від ленінської лінії ВКП», фактично в неприхованій формі пригрозив репресіями тим партійним працівникам, котрі в умовах недороду виявлятимуть схильність до «правого ухилу», демонструватимуть «панічні настрої» та «небажання сваритися з куркулем»⁹⁶. І без того напружену атмосферу посирила присутність на пленумі А. Мікояна. Під пильним оком вельможного гостя частина учасників віддала перевагу тактиці бути «тихше води — нижче трави» і не наважилася нарікати на гостроту продовольчої ситуації, інша ж, навпаки, наввипередки демонструвала лояльність «лінії ЦК ВКП(б)», наголошуючи на «достатніх хлібних ресурсах» України і не гребуючи проявами відвертого підлабузництва до союзного наркома.

Тим не менше, при обговоренні доповіді В. Чубаря «Про недорід, хлібозаготівлі та завдання, що з цього випливають у галузі сільського господарства», постало злободенне питання: що робити, якщо за хлібофуражними балансами лишків хліба на місцях або недостатньо, або й зовсім немає, а «керівні директиви» і «реальні потреби» вимагають активізації хлібозаготівельної роботи?

Постановка питання саме в такій площині впливала з ситуації, що склалася у відносинах між Москвою і Харковом у зв'язку із суттєвими розбіжностями показників хлібофуражного балансу. Позбавлене реальних важелів впливу на формування рішень центру вище республіканське керівництво напередодні пленуму було змушене погодитись продовжити «вдосконалення» республіканського хлібофуражного балансу 1928/29 р., маючи у своєму розпорядженні лише один варіант дій: іще більше скорочувати норми споживання хліба та іще старанніше вишукувати його запаси в республіці. Однак такі дії, що вели до підвищення планів хлібозаготівлі у так званих «не постраждалих від недороду» районах, цілком прогнозовано наштотувалися на нерозуміння і опір. Керівники окружного та районного рівнів, апелюючи до власних дефіцитних балансів, категорично наполягали: товарних лишків хліба на місцях практично немає, натомість існує реальна потреба захування нових районів до переліку постраждалих від недороду.

Для вищого партійно-радянського керівництва УСРР виходів з цієї драматичної ситуації могло бути два: або погодитися з позицією місць і тиснути на союзний центр, домагаючись від нього поставок до республіки десятків мільйонів пудів хліба, і при цьому майже напевно наразитися на звинувачення у «панікерстві» та «право-ухильництві», або ж тиснути на місця, вимагаючи від них ігнорування хлібофуражних балансів та виконання хлібозаготівельних директив «будь-що». Моральну дилему: інтереси голодуючого населення — або особисті інтереси більшість з української владної верхівки вирішила на власну користь, обравши другий варіант дій. Утім, враховуючи, що на момент проведення пленуму частина українського населення вже не лише відчувала брак хліба, але й голодувала, категорична настанова «відкинути баланси» все ж потребувала якихось пояснень. Відтак усі хлібофуражні баланси, а особливо місцеві, були проголошені «умовними», «попередніми», методиками та джерелами їх складання — «підозрілими» і «недосконалими», одним словом, такими, що насправді знижують реальні можливості села.

Про «непевність», «приблизність» хлібофуражних балансів на пленумі говорили не лише найвищі українські посадовці, але також і союзний нарком торгівлі А. Мікоян, хоча відтінки в оцінках окресленої усіма доповідачами ситуації з балансами дещо різнилися. В. Чубар, наприклад, у своїй доповіді, визнаючи, що за балансом ЦСУ справді «хліба дуже мало, а в окремих районах його зовсім немає», намагався відверто пояснити присутнім неможливість прожити «виключно по балансу» й пропонував ставитися до нього як до «орієнтовного показника того напруженого стану з зерновими культурами, котре ми маємо»⁹⁷. Натомість нарком торгівлі М. Чернов у своєму виступі зробив акцент на діагностиці «ураження недорідними настроями» незгідних з планами хлібозаготівлі керівників районів, закликаючи їх «втямити у голови», що за «свіжим» республіканським балансом хліб на селі є. Він також вимагав надалі не ховатися за місцевими балансами, часто-густо складеними на підставі сміхотворних даних. На доказ останньої тези нарком навіть оповів присутнім про виявлену ним на Полтавщині «небувалу річ»: мовляв, місцеві селяни лише хитро посміхалися, коли він їх розпитував, чи справді коняка спроможна з'їсти протягом року 46 пудів вівса, як це було записано в одному з районних балансів⁹⁸.

Відверто зневажливі оцінки Черновим роботи статистиків обурили навіть голову ЦСУ Минаєва, котрий, утім, взявши слово для захисту «честі мундира» власного відомства, обмежився розмовою про меншу досконалість окружних хлібофуражних балансів у порівнянні з республіканським та заявою про колективну відповідальність представників різних відомств за укладання цього «не статистичного», а «економічного» документа⁹⁹. Цікаво також, що на звинувачення Чернова насмілився відреагувати і представник Маріупільщини на прізвище Голод. Він запевнив присутніх у тому, що в його окрузі була проведена достатня підготовча робота для складання хлібофуражного балансу та дорікнув республіканським «регулюючим органам», що вони «не рахуються з цим хлібофуражним балансом, а рахуються з потребами». Однак ці слова були перервані грізним окликом Косіора: «Ось би вас нагодувати хлібофуражним балансом»¹⁰⁰.

І Голод завершив свій виступ, погоджуючись з тим, що хлібофуражний баланс є «відносною річчю» і навіть сентенціями про наявність прихованих запасів пшениці в його окрузі¹⁰¹.

Крапку в дискусії про республіканський і окружний баланси поставив В. Чубар у своєму прикінцевому слові. «Говорячи про всеукраїнський хлібний баланс, — зауважив він, — я мав на увазі загострити вашу увагу на окружних хлібофуражних балансах, котрі дуже часто розробляються і подаються у своїй підсумковій частині без того, аби складові частини цього балансу профільтувати, вивчити. Ну, звичайно, з підсумками легше носитися у кишені <...>. Округи, райони і навіть села, усі навчилися складати баланси. Керуватися ними і ставити їх у главу нашої роботи ми не можемо, тому що республіканський баланс ми тут вивчаємо, переглядаємо, фільтруємо, а там, на місцях, він часто будується так, щоби виправдати неможливість проведення тієї чи іншої роботи»¹⁰².

Хоча доповідь А. Мікояна на пленумі з формального боку не була головною, проте фактично вона саме такою і стала. Зокрема, саме союзний нарком торгівлі найдокладніше обґрунтував учасникам пленуму тезу «дефектності» хлібофуражних балансів. При цьому критику цих останніх, як і статистичної справи в цілому, сталінський посланець використав не лише для того, аби спонукати місцевих керівників до виконання директив по хлібозаготівлі, але і як вагомий аргумент для пояснення причин складної продовольчої ситуації в країні.

Надані Мікояном оцінки роботи статистичного відомства дивним чином різнилися від тих, що їх союзний нарком торгівлі виголошував на липневому пленумі ЦК ВКП(б). Цього разу статистики-експерти — у нещодавньому минулому «кращі сили країни» — виставлялися як перестраховальники, які, «обікшись на молоці, дмухають на воду», явно занижуючи потенційні можливості країни. Окремо дісталось від Мікояна «добровільним кореспондентам». Їх нарком наділив «куркульською і всілякою іншою психологією» та звинуватив, можливо сам цього не усвідомлюючи, в двох взаємовиключних «злочинних діях»: як у навмисному перебільшенні, так і в навмисному применшенні відомостей про врожай. З жалем констатуючи, що «більшовики на селі поки іще не найбільш культурна сила», і що серед добровільних кореспондентів переважають «заможні» та «куркульські елементи», які власне і надають завищені дані (бо ж «звичайно, запаси мають великі»), А. Мікоян без зайвих церемоній поклав саме на них відповідальність за творення міфу про 900 млн. пуд. «прихованих запасів» селянського хліба. З іншого боку він також заявив про регулярне применшення кореспондентами врожайних даних, повідомивши про застосування статистиками «поправки на недооблік» у 10%, 20% і навіть 40% та виразно охрестивши її «коефіцієнтом брехні».

Врешті Мікоян заявив про непевність усієї справи складання хлібофуражних балансів, у такий спосіб описавши алгоритм «недосконалих дій» статистиків: «ЦСУ отримує відомості і складає баланс, але скільки посівної площі, ніхто не знає, скільки вродило на кожну десятину, ніхто не знає, а беруть середню десятину від усього Союзу, беруть середнього селянина, котрий їсть хліб,

середню на душу по всій країні, незалежно від його соціального становища, незалежно від структури господарства, незалежно від структури його харчового балансу, беруть середньо зважену коняку, корову, свиню, норму харчування і множать на число свиней, курей, коней, потім все це вираховують з хлібофуражного балансу і кажуть — ось вам сальдо. Тут при всіх цих недобрахуваннях стільки умовностей, що якщо один відсоток змінити в цифрі, то всі відсотки перевернуться»¹⁰³.

Учасники пленуму не лише одногосно засудили «правих» і «потенційно правих», але також мовчазно погодилися з тим, що «незручні» для виконання партійних директив розрахунки хлібофуражних балансів слід відкинути як «недосконалі». Утім, постанова на доповідь про недорід жодних згадок про якусь «дефектність», «умовність» чи «помилковість» балансових обрахунків не містила. Як того вже вимагала «лінія ЦК», преамбула затвердженої пленумом постанови розпочиналася твердженням про «систематичне зростання» сільського господарства республіки. В той же час «напруженість загального хлібофуражного балансу України» пояснювалася несприятливими кліматичними умовами, «дезорганізаторською роботою спекулянта-приватника та глитає», а також і системними «хибами» в розвитку сільського господарства, перше місце серед яких відводилося «недостатньому розвитку колективізації і радгоспів»¹⁰⁴.

6 листопада 1928 р. УЕН на своєму засіданні розглянула представлений ЦСУ УСРР «удосконалений варіант» хлібофуражного балансу республіки на 1928/29 р., відзначивши, однак, як значне передбачене ним зниження норм споживання хліба й потребу внесення до нього додаткових уточнень, зокрема пов'язаних із витратами на насіння тощо¹⁰⁵. Згідно з новим балансом (по ситуації станом на 5 листопада) дефіцит УСРР по всіх зернохлібах визначався у 16,9 млн. пуд., а по житу і пшениці — у 43.757.600 пуд. (Таблиця 4)¹⁰⁶.

Щоби вийти на такі показники, укладачам довелося вдатися до суттєвого зниження норм витрат хліба. Зокрема, було передбачено скоротити обсяги споживання хліба населенням у Лісостепу — на 5% (по житу і пшениці — на 10%), у Степу — на 15% (по житу і пшениці — на 30%); скоротити норми витрати зернових для годування худоби: по Лісостепу — на 5%, по Степу — на 15%, відповідно стосовно пшениці і жита — в Поліссі на 25%, на Правобережжі й Лівобережжі — на 50%, у Степу постачання цих двох культур худобі ставилося у залежність від виходу млива після перемелу жита і пшениці, а крім того передбачалося ще й скорочення голів худоби на 5%. Знижувалися норми постачання й для міського населення республіки (на 5%), до того ж пшеницю в харчовому раціоні людей на 20% мали замінити інші, менш цінні зернові культури. Як і в Степу, витрати двох головних культур на годування міської худоби ставилися в залежність від виходу млива після перемелу наявних у містах жита і пшениці.

Новий, «удосконалений варіант» хлібофуражного балансу вибудовувався не стільки на науково обґрунтованих, скільки на політично вмотивованих розрахунках. Символічним стало зникнення 6 листопада хліба з крамниць у самій українській столиці. Велика робітнича делегація, яка прибула цього дня з

Москви до Харкова святкувати 11-у річницю Жовтня й агітувати за єднання у «єдиному братерському союзі» пролетаріату Харкова і Москви, України і Росії¹⁰⁷, могла спостерігати величезні натовпи знервованих людей біля пекарень і розчарування покупців, які так і залишилися без хліба. І хоча хлібний дефіцит на свята пізніше було списано на погану роботу торговельних організацій, які, мовляв, не випекли потрібної кількості хліба і замість працювати до першої години ночі, зачинили крамниці о дев'ятій годині вечора¹⁰⁸, було очевидно: криза на хлібному ринку республіки далі загострюється, і вихід з неї слід шукати не у «раціоналізації» споживання за рахунок його скорочення, а у ввезенні до УСРР достатніх обсягів продовольчої допомоги.

Таблиця 4

Удосконалений варіант хлібофуражного балансу УСРР на 1928/29 рр. (пуд.)
(затверджений Експертною Радою при ЦСУ УСРР 5 листопада 1928 р.)

	Всі зерно-хліби	Пшениця, жито
I. Надходження		
1. Запаси на початок року	153.282,1	55.489,0
II. Збір поточного року	799.544,7	332.482,2
III. Усього надійшло	952.826,8	387.971,2
IV. Розподіл		
1. Сільське населення	768.552,0	366.749,3
а) насіння	146.940,0	98.601,3
б) продовольство	298.938,3	217.076,8
в) годування худоби	304.181,9	42.417,4
г) інші витрати (розпил, лузга)	18.491,8	8.653,8
2. Міське населення	93.582,1	50.208,3
а) продовольство	52.206,0	40.803,8
б) годування худоби (місто, армія)	29.355,9	7.532,1
в) інші витрати (розпил, лузга)	2.020,2	1.552,4
3. Промисловість і армія	10.000,0	320,0
V. Сальдо району	-16.865,2	-43.757,6
Накопичення за рік	-45.724,2	-40.717,8

Між тим, офіційно висловлена на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У позиція стосовно не підтримки «правих» та достатності хлібофуражних ресурсів України мала важливе значення для Й. Сталіна та його оточення в контексті розгортання наступу проти опонентів. Відтепер справді складна ситуація в недорідній Україні формально не могла бути використана як підстава для публічної критики поточного політико-економічного курсу. Це, звісно, послаблювало позиції сталінських опонентів, зусилля яких дедалі більше виглядали як змовництво «купки партійців» проти «єдино вірної» лінії ЦК. Нездатність

«правих» до консолідації власних сил і протистояння добре організованим і діючим без зайвих сентиментів суперникам виразно проявилася й напередодні та під час проведення листопадового 1928 р. пленуму ЦК ВКП(б).

30 вересня 1928 р. М. Бухарин виступив у «Правді» зі статтею «Замітки економіста. До початку нового господарського року», яка містила завуальовану критику сталінської політики й до того ж відверто натякала на політичні маніпулювання зі статистикою, нагадуючи про «п'ятякання» на тему 900 млн. пуд. прихованих лишків хліба, що «розлетілися, мов ті яскраві бульбашки і лопнули назавжди»¹⁰⁹. Й. Сталін нервово відреагував на цю публікацію. Він не лише домігся (за відсутності М. Бухарина) засудження її появи в пресі без попереднього узгодження з ЦК¹¹⁰, але навіть особисто взявся написати «Критичні зауваження до статті тов. Бухарина «Замітки економіста»»¹¹¹, які, втім, так і не завершив — можливо тому, що просто не спромігся дати аргументовану відповідь освіченому опоненту, а можливо й тому, що вважав передчасним і не уповні безпечним для себе публічне зарахування Бухарина до табору «правих ухильників», лідируючу роль серед яких в цей час було відведено Фрумкіну. Тим більше, що цей останній 5 листопада 1928 р. написав чергового відкритого листа — цього разу вже до ЦК і ЦКК, в якому розвивав висловлені раніше ідеї і, апелюючи до опрацьованої ЦСУ СРСР статистики за 1925/26–1928/29 рр., проголошував «застійні явища», виявлені у сільському господарстві, «рівносілними деградації»¹¹².

Повернувшись з відпустки, Бухарин у шестигодинній суперечці намагався з'ясувати стосунки зі Сталіним, попередивши (зі слів Мікояна), що «він не бажає битися, бо бійка шкідлива для партії, хоч для бійки вже усе готове». «Якщо бійка почнеться, — говорив він, — то ви нас оголосите відщепенцями від ленінізму, а ми вас — організаторами голоду»¹¹³. Звичайно домовитися не вдалося. Навпаки, перед самим пленумом, при обговоренні підготовленого Риковим і Бухариним проекту резолюції щодо «контрольних цифр» народного господарства країни на 1928/29 р., між суперниками знову виникло протистояння, яке фактично завершилося поразкою сталінських опонентів. «Каменем спотикання» стала попередньо внесена до резолюції оцінка стану зернового і загалом сільського господарства країни як кризового. На вимогу Сталіна вона була замінена формулюванням про «відставання в розвитку» сільського господарства й до того ж доповнена посиланнями на несприятливі кліматичні умови 1928 року. М. Бухарин демонстративно відмовився від участі в роботі пленуму. Натомість А. Рикову, налаштованому на серйозну розмову про господарські утруднення, Сталін спромігся нав'язати співдоповідачів — Г. Кржижановського та В. Куйбишева, котрі взяли на пленумі «альтернативне» бачення ситуації в країні.

У перший день пленуму 16 листопада доповіді виголосили усі три промовця. Усі троє активно апелювали до статистики, демонстрували учасникам різноманітні схеми і діаграми, однак при цьому робили діаметрально протилежні оцінки стану справ у країні.

Першим доповідав А. Риков. Він докладно прокоментував представлені ЦСУ обрахування хлібофуражного балансу, на їх підставі висноував про напруженість хлібного ринку й запропонував вважати поточну ситуацію нехай і не кризовою, проте і не «уповні відповідною інтересам країни і інтересам подальшого розвитку індустріалізації»¹¹⁴. Особливо відзначив голова РНК «уповільнення (небезпечне уповільнення)» розвитку сільського господарства, зокрема відставання радянського зернового господарства від дореволюційного рівня, наголосивши небезпеку цього з огляду на щорічне зростання чисельності населення СРСР на 2,3%, а населення міст — на 4%¹¹⁵. Звичайно не оминув А. Риков критики вад поточної економічної політики, нагадавши про перегини, сваволю, порушення законності по відношенню до середняків і саме з ними пов'язавши встановлені весняною анкетною ЦСУ ознаки послаблення господарської зацікавленості з боку селян-середняків — стабілізацію або й скорочення ними площі посівів¹¹⁶.

Натомість доповідь Г. Кржижановського, який виступав одразу після А. Рикова, була сповнена оптимістичних оцінок і райдужних прогнозів. Існуючі в країні господарські труднощі представник Держплану пропонував вважати усього лише «утрудненнями росту», наполягаючи, що «характер сумарної господарської кривої загалом, у сумі представляє саме круте господарське піднесення»¹¹⁷. Заяви про зростання усього народного господарства, в тому числі і сільського, доповідач намагався підкріпити численними, подекуди доволі екзотичними статистичними даними, як от обрахуваннями вартості валової продукції «по роках» і «у копійках» — «на добу людської праці» та «на годину витрат енергії»¹¹⁸. Нарешті явно приголомшених градом великих і дрібних цифр слухачів Кржижановський закликав дивитися не в минуле, а у майбутнє, бачачи там сплановане на найближче десятиріччя подвоєння обсягів сільськогосподарської продукції. «Зловісне минуле в динаміці нашого сільського господарства може бути уповні подолане», — упевнено заявив він¹¹⁹.

Оптимізмом була просякнута й доповідь В. Куйбишева, який, крім іншого, зауважив недоречність порівнянь поточної ситуації в країні з довоєнною та скептично висловився по відношенню до «вкрай недосконалої» довоєнної статистики¹²⁰.

Дискусія, що розгорнулася за доповідями про контрольні цифри народного господарства на 1928/29 р., а також і за доповіддю про стан сільського господарства Північного Кавказу, не несла в собі ознак конструктивності. Немов за задалегідь спланованим сценарієм один за іншим сталінські прибічники виголошували гасла про «безсумнівне зростання у всіх областях народного господарства» і «труднощі зростання», стримано критикували Рикова за «надмірне згущування фарб» і «заякування» ситуацією з хлібом, натомість у повний голос таврували Фрумкіна за начебто висловлену ним тезу про деградацію сільського господарства. Говорячи про стан зернового господарства переважно на критиці Фрумкіна зосередився у своєму виступі і Сталін, зарахувавши економіста до табору «буржуазних спеців», троцькістів та інших ухильників¹²¹. У свою чергу Молотов обізвав Фрумкіна «близькоруким чиновником» і «проповідником» ідеї

класової співпраці з капіталістичною буржуазією та проголосив його завершеним виразником ідеології правого ухилу¹²².

На цьому тлі виразним дисонансом пролунав на пленумі виступ В. Чубаря, котрий, непокоячись про можливе своє віднесення до категорії «пужателів», усе ж відчайдушно намагався привернути увагу до важкого стану справ в Україні. Голова РНК УСРР прямо заявив про «недооцінку колосального прориву» в республіці у «контрольних цифрах», «усіх розрахунках» і «оперативних планах» на 1928/29 рік. Він дорікнув союзному Держпланові за передбачену ним фактично умовну допомогу потерпілим від недороду, а відомству Мілютина — за неправдиві розрахунки хлібофуражного балансу. Щоправда, на відміну від липневого пленуму ЦК, В. Чубар уже прямо не звинувачував ЦСУ СРСР у помилках, а лише констатував принципово різне бачення республікою та центром ситуації з дефіцитом хліба в Україні. Вже після чергового зниження норм споживання пшениці і жита для населення (для мешканців міст на 5–20%, для селян Лісостепу — на 10%, Степу — на 30%), а також при передбачених вкрай урізаних нормах годування худоби (на 25%–50%), повідомив голова українського уряду, Харків звів дефіцит України по двох основних продовольчих культурах на 1928/29 приблизно у 43 млн. пуд. В той же час за союзним балансом дефіцит республіки обраховувався лише в 14 млн. пуд.¹²³

Озвучену В. Чубарем інформацію про суттєві розходження в союзному і республіканському варіантах балансу ані голова ЦСУ СРСР Мілютин, ані зазвичай активний при обговоренні проблем статистичного відомства Мікоян ніяк не прокоментували. Взагалі на відміну від нещодавно проведеного українського пленуму, проблема можливих прорахунків і неточностей хлібофуражного балансу на пленумі ЦК ВКП(б) взагалі не піднімалася. Напевно опозиція не мала для цього достатнього матеріалу. Натомість Сталін та його оточення вочевидь не бажали виносити на широке обговорення заздалегідь програшну для себе тему, адже, власно кажучи, саме виявлені при перерахуванні хлібофуражних балансів 1925/26–1927/28 рр. помилки й дали реальний ґрунт опонентам говорити про маніпуляції зі статистикою, про «небезпечний застій» сільського господарства і, врешті, про помилковість заснованої на надзвичайних заходах поточної економічної політики.

Схвалена пленумом резолюція на доповідь «про контрольні цифри» в частині про сільське господарство відбивала не лише зростаюче протистояння між «правими» і Й. Сталіним, але й виразно свідчила про спроби сталінського оточення використати замовну «позитивну» статистику для пом'якшення сприйняття тенденцій, викритих «негативною» статистикою. З одного боку, резолюція містила озвучені на пленумі А. Риковим тривожні статистичні дані про зменшення в СРСР з року в рік валових зборів хлібів, скорочення обсягів заготівлі хліба, менші у порівнянні з довоєнними площі засівів зернових, а також і обсяги виходу товарної продукції при щорічному прирості населення тощо. З другого боку, ці дані «урівноважувалися» по суті другорядною статистикою, яка демонструвала «ряд позитивних реконструктивних моментів» за кілька останніх років — на кшталт зростання «посівів під зяблеву оранку»,

«площі багатопільних сівозмін» і т. ін. Вкупі із вибореними Й. Сталіним політичними тезами про «відставання у розвитку» сільського господарства, посиленнями на втрати від неврожаю, а також і вже традиційно оптимістичною преамбулою резолюція пленуму, як і попереднього, логічно вписувалася у контекст нав'язаної сталінською групою «перевернутої реальності».

Між тим справжня реальність не забарилася нагадати про себе подальшим загостренням продовольчої ситуації в країні. Не справляючись із централізованим забезпеченням населення, уряд УСРР вже 1928 року був змушений вдатися до нормованого розподілу хліба. З початку 1929 р. система продажу хліба за забірними книжками стала всесоюзнаю.

Невпинна дестабілізація хлібного ринку країни доводила помилковість розрахунків хлібофуражного балансу. В цій ситуації відомство Мілютина знову взялося за «уточнення» його показників, зокрема за коригування попередніх даних про валові збори зернових хлібів. 18 лютого 1929 р. ЦСУ СРСР подало до РНК СРСР уточнені обрахування зернової продукції, з яких виходило, що врожай 1928 року виявився на 89,4 млн. пуд. меншим, ніж це раніше вважалося. При цьому практично усе зменшення валового збору зернових було віднесене на рахунок РСФРР (103,8 млн. пуд.), білоруський врожай було зменшено на 2 млн. пуд., збір хлібів у Закавказзі та Середній Азії залишився незмінним. Натомість щодо України, то її врожай за новими обчисленнями раптово збільшився на 16,4 млн. пуд.¹²⁴ Подана Мілютиним оновлена оцінка продукції зернових культур спеціальним розпорядженням голови РНК СРСР А. Рикова була засекречена¹²⁵.

9 квітня 1929 р. Експертна рада СРСР затвердила, і 12 квітня винесла на розгляд РПО черговий уточнений варіант хлібофуражного балансу СРСР на 1928/29 р. (за відомостями станом на 1 березня; Таблиця 5)¹²⁶. А проте новий варіант балансу по суті не різнився від того, що був розглянутий РПО іще 12 жовтня 1928 р. Хіба що сальдо СРСР по усіх зернових хлібах у ньому все ж було визначено від'ємним і змінено з плюс 3,6 млн. пуд. на мінус 3,5 млн. пуд.¹²⁷ Натомість обрахування по окремих статтях балансу виглядали скоріше такими, що проводилися за простим математичним правилом: від зміни місць доданків — сума не змінюється. Досить виразно це проглядалося і щодо України, для якої союзне ЦСУ збільшило витрати хліба на продовольство (плюс 22, 2 млн. пуд.), одночасно зменшивши витрати на посівну, годівлю худоби (мінус 12,3 млн. пуд.) та передбачивши подальше скорочення прихованих запасів селянського хліба (на 9,3 млн. пуд.)¹²⁸.

Оновлений хлібофуражний баланс 1928/29 р. зберігав ті самі вади, що на них свого часу вказував В. Чубар, наполягаючи на помилковості розрахунків ЦСУ СРСР. Більше того, баланс цей вочевидь не враховував втрати від чергової масової загибелі озимих хлібів в Україні, що проявилися навесні 1929 року. Інформація про цей новий природний катаклізм була утаємничена. Самі ж обрахування статистиками розмірів неврожаю, як і раніше, відзначалися методологічною недосконалістю і майже напевно були применшеними. Це останнє впливало й з результатів роботи наради з питань врожайної статистики, яка

проводилася в Москві 12–14 лютого при Секторі сільськогосподарської статистики за участі представників республіканських ЦСУ, і яка була позначена специфічною конфліктною ситуацією. Короткий інформаційний звіт про нараду опублікувала в лютневому числі «Статистического обозрения»¹²⁹.

Таблиця 5

Хлібофуражний баланс УСРР на 1928/29 р. (млн. пуд.)
(доповідь Експертної ради при ЦСУ СРСР в РПО СРСР 12 квітня 1929 р.)

	Всі зерно-хліби	Пшениця, жито
I. Надходження		
1. Запаси на початок року	158,6	106,6
II. Збір поточного року	799,9	349,9
III. Розподіл		
1. Сільське населення	774,4	376,1
а) насіння	149,8	93,8
б) продовольство	325,8	230,0
в) годування худоби	277,7	45,1
г) інші витрати (розпил, лузга)	21,1	7,2
2. Потреби міста	95,2	49,4
IV. Сальдо району	-16,4	-22,3
Накопичення за рік	-53,3	-53,3

На порядку денному наради було три питання: система балових оцінок, база для обчислення очікуваного врожаю та проект робіт для вивчення впливу агрозаходів на висоту врожаю. Найпалкіші дискусії розгорнулися саме довкола балової системи оцінок врожаю, точніше методів її вдосконалення. Вельми авторитетні своїми працями у царині врожайної та продовольчої статистики науковці (Обухов, Дубенецький, Вербицький, Лосицький, Боголюбський, Єльцов) запропонували ввести до шкали балів так звану нульову оцінку врожаю, доводячи, що існуюча система, при якій найнижчий бал «1» оцінює і поганий стан врожаю, і його загибель, «не є достатньо гнучкою і задовільною у тих випадках, коли виявляється масова загибель»¹³⁰. Незгідні з цим учасники, імена яких у звіті не називалися, апелювали до того, що балова система «загалом і в цілому розрахована на нормальні середні умови, а не на умови катастрофічні», пропонували обраховувати врожай при масовій загибелі хлібів за допомогою додаткових статистичних операцій, нарікали на можливе порушення шостим балом симетричності шкали, а також і на те, що нульовий бал напевно призведе до відчутного заниження врожаю, оскільки при загибелі у великих розмірах, але не при повній загибелі поганий стан посівів цілого поселення напевно оцінюватиметься балом «0»¹³¹.

Дискусію довкола бальної шкали довелося навіть перенести на спеціальну нараду, де більшістю голосів ідея запровадження «0» усе ж була підтримана. Була затверджена відповідна постанова, однак її не затвердили ані Рада Сектора сільськогосподарської статистики, ані Колегія ЦСУ СРСР. Остання після двох спеціальних засідань видала власну постанову, котрою визнавала притаманні баловій системі «деякі дефекти», наголошувала важливість розгортання дослідів для заміни балової системи оцінки врожаю кількісною, однак залишала діючою існуючу балову оцінку з окремими змінами. Ці останні стосувалися способів визначення площі загиблого врожаю. Ішлося, зокрема про те, аби в разі недороду проводити оцінку стану посівів і видів на врожай окремо на вцілілій, і окремо на площі із загиблими посівами. При цьому робилося спеціальне застереження стосовно того, аби «загибель у вигляді плішин, часткових вимочок і всілякої дрібної загибелі загибеллю не вважалася». В разі виявлення загибелі посівів на значній території на місця належало також надсилати експедиції для визначення розміру лиха. В якій саме спосіб мало проводитися це визначення не пояснювалося¹³².

Отже, пропозиція науковців-статистиків ввести нульовий бал, що міг би убезпечити постраждалі від недороду регіони від нарахувань міфічного врожаю, не пройшла. Запропоновані Колегією ЦСУ дрібні зміни навряд чи можна було вважати компромісними. Проте справа полягала навіть не в більшій чи меншій досконалості тих чи інших методик, а в самому факті ігнорування керівництвом ЦСУ рішення, схваленого більшістю учасників наради. Така позиція верхівки відомства Мілютина могла мати лише політичну мотивацію. Вочевидь ризики від нарахування «зайвого» врожаю селянству прихильникам прискореної військово-промислової модернізації удавалися значно меншими, ніж ті, що могли тягнути за собою «недоврахування» розмірів врожаю. Поза всяких сумнівів — саме прагнення сталінського керівництва якомога більше «витиснути» хліба з селянина, стало невдовзі вагомою причиною затвердження в офіційній радянській статистиці методу так званої біологічної оцінки врожаю («на корні»). Кроками до вкорінення цієї системи стали експерименти з коригуванням даних про розмір врожаю відповідно до результатів «контрольних перемелів», які від початку передбачали завищення прогнозів на врожай. Тенденцію до такого завищення засвідчили, зокрема, оприлюднені в травневому числі «Статистического обозрения» 1929 р. попередні підсумкові дані про підсумки «контрольних перемелів», проведених влітку-восени 1928 р. Здобуті тоді відомості показали, що в Україні, так само як і по інших регіонах, середня врожайність зернових була суттєво вищою, ніж це засвідчували усі інші статистичні джерела¹³³. Дані «контрольних перемелів» стали підставою для внесення вже 1929 року «поправок на недооблік» при визначенні фактичної врожайності, які для українського врожаю 1928 року склали +10,5%¹³⁴.

Таким чином, з розгортанням в СРСР у другій половині 1920-х рр. воєнно-промислової модернізації посилювався тиск з боку влади на статистику, унаслідок чого відбулося її поступове підпорядкування органам планування. Активне втручання політики в самий процес вироблення статистичної інформації обер-

талосся також нівелюванням наукової ролі статистики, перетворенням її на інструмент внутрішньополітичної боротьби та зручне знаряддя легітимації тих чи інших політичних рішень. Характерною ознакою досліджуваного періоду стало й затвердження такої взаємодії на вертикалі «центр-республіка», за якої роль і значення українських статистичних органів, як врешті і самих українських урядових структур, поступально зводилися до простої реєстрації тих чи інших розпоряджень союзного центру. Усі ці процеси виразно позначилися на справі укладання хлібофуражних балансів УСРР на 1927/28 і 1928/29 рр. Перманентний тиск з боку політиків на статистиків — з одного боку, а з іншого — притаманні тогочасній врожайній статистиці недосконалості методологічного характеру зумовили прорахунки й суттєві «політико-статистичні помилки», зокрема переоцінку ресурсних можливостей українського села і, натомість недооцінку його потреб. Це наочно довели невпинна дестабілізація хлібного ринку і голод в Україні у 1928–1929 рр.

---

¹ *Wheatcroft S.G.* The crooked mirror of Soviet economic statistics // The economic transformation of the Soviet Union, 1913–1945 / editors R.W Davies, M. Harrison, S.G. Wheatcroft / Wheatcroft S.G., Davies R.W. — Cambridge: Cambridge University Press, 1994; Нариси з історії статистики України (Далі — Нариси з історії статистики України...). — К., 1999; *Кочетков И.В.* Зерновое производство в годы НЭПа: действительность и возможности / И.В. Кочетков // Экономическая история России XIX–XX вв.: современный взгляд. — М., 2000; *Марочко В.І.* Зернова проблема чи «криза хлібозаготівель» // Голод 1932–1933 рр. в Україні. — К., 2003. — С. 265–278; *Блюм А.* Бюрократическая анархия: Статистика и власть при Сталине / Пер. с фр. / А. Блюм, М. Меспуле (Далі — Блюм А. Бюрократическая анархия...). — М., 2006 та ін.

² *Кондратьев Н.Д.* Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции / Н.Д. Кондратьев. — М., 1991.

³ Нариси з історії статистики України (Далі — Нариси з історії статистики України...). — К., 1999. — С. 33.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади України (Далі — ЦДАВО України). — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 563. — Арк. 191–196.

⁵ Нариси з історії статистики України... — С. 33.

⁶ *Блюм А.* Бюрократическая анархия... — С. 14–19.

⁷ *Гусев В.* «Ягідки визріли потім»: (З чого почало «перековувати» інтелігенцію радянське правосуддя) / В. Гусев, І. Верба // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995, № 1/2(2/3). [Електронний ресурс:] http://www.ssu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=40386&cat_id=53083. Заголовок з екрану.

⁸ Див.: *Юренко О.П.* Из мороку забуття. Мазлах (Робсман) Сергій Михайлович / О.П. Юренко // Реабілітовані історією. — Київ–Полтава, 1992. — С. 228–241.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 563. — Арк. 17–27.

¹⁰ Там само. — Спр. 802.

¹¹ Там само. — С. 125.

¹² Там само. — С. 89.

¹³ Там само. — Спр. 2557. — Арк. 50.

- ¹⁴ Там само. — Спр. 788.
- ¹⁵ Там само. — Арк. 317зв.
- ¹⁶ Яковлев Я.А. Об ошибках хлебофуражного баланса ЦСУ и его истолкований / Я.А. Яковлев (Далі — Яковлев Я.А. Об ошибках хлебофуражного баланса...). — 2-е изд. — М., 1926. — С. 15.
- ¹⁷ Там само. — С. 74.
- ¹⁸ Блюм А. Бюрократическая анархия... — С. 62.
- ¹⁹ І. Сталін. Твори. — К., 1949. — Т. 7. — С. 326.
- ²⁰ Блюм А. Бюрократическая анархия... — С. 63.
- ²¹ Там само. — С. 76–77.
- ²² Анастас Микоян. Так было. — М., 1999. [Электронный ресурс:] <http://depositfiles.com/files/5186044>. Заголовок з екрану.
- ²³ Нариси з історії статистики України... — С. 145.
- ²⁴ ЦДАВО. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 2557. — Арк. 130–131.
- ²⁵ Склад Статистичної планової комісії при ЦСУ УСРР: М.М. Вольф (голова). С.В. Минаєв (заступник голови), члени: В.С. Мишкіс, М.Б. Гуревич, М.А. Авдієнко, М.І. Буяновер, М.В. Беляєв, І.І. Беляннн, Й.Ію Лашонов, В.Г. Денсон, Г.М. Вербицький, А.І. Ашуп-Ільзен, М.А. Каттель, В.Я. Введенський, К.Г. Маньковський, С.В. Ривкінд, Бенгін, Коломойцев, Качинський, В.М. Соловейчик, А.Л. Гринштейн, М.Є. Левенштам, Наумов, Соколін, І.В. Яровий, В.Е. Потресов. Див.: ЦДАВО. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 2557. — Арк. 131, 140, 201.
- ²⁶ Дубенецький Н. Хлебофуражный баланс СССР за 1925/26–1926/27 с.х. годы / Н. Дубенецкий (Далі — Дубенецкий Н. Хлебофуражный баланс СССР...) // Статистическое обозрение. — 1927. — № 4. — С. 24.
- ²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 5762. — Арк. 123–124.
- ²⁸ Там само. — Арк. 124.
- ²⁹ Там само. — Арк. 110–111.
- ³⁰ Дубенецький Н. Продукция зерновых культур СССР в 1927 г. / Н. Дубенецкий // Статистическое обозрение. — 1928. — № 2. — С. 23. В тексті статистичні дані переведено з квінталу в пуди. — Л.Г.
- ³¹ Там само. — Арк. 145.
- ³² Там само. — Арк. 147–148.
- ³³ Там само. — Спр. 5038. — Арк. 4.
- ³⁴ Там само. — Арк. 5.
- ³⁵ Там само. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 2567. — Арк. 232–233.
- ³⁶ Дубенецький Н. Хлебофуражный баланс СССР... — С. 29.
- ³⁷ Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. Том 1. Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 6–11 апреля (Далі — Как ломали НЭП...) — М., 2000. — С. 344.
- ³⁸ Там само. — С. 344.
- ³⁹ Большевистское руководство. Переписка, 1912–1927. — М., 1996. — С. 358.
- ⁴⁰ Там само. — С. 359.
- ⁴¹ Там само. — С. 360.
- ⁴² Блюм А. Бюрократическая анархия... — С. 84–85.
- ⁴³ Как ломали НЭП... — С. 71.
- ⁴⁴ Там само. — С. 78.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5941. — Арк. 19.

⁴⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 308. — Арк. 11.

⁴⁷ Как ломали НЭП... Том 2. Пленум ЦК ВКП(б). 4–12 июля 1928 г. — С. 7; Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. — М., 1989, с. 298–299.

⁴⁸ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Том 1. Май 1927 — ноябрь 1929. (Далі — Трагедия советской деревни...). — М., 1999. — С. 290–295.

⁴⁹ *І. Сталін*. Твори. — К., 1949. — Т. 11. — С. 113–123; Трагедия советской деревни... Т. 1. — С. 297–301; *Фельштинский Ю.Г.* Разговоры с Бухариным / Ю.Г. Фельштинский (Далі — Фельштинский Ю.Г. Разговоры с Бухариным...). — М., 1993. — С. 36.

⁵⁰ Как ломали НЭП... Том 2. — С. 623.

⁵¹ Трагедия советской деревни... Том 1. — С. 297.

⁵² Как ломали НЭП... Том 2. — С. 180–215.

⁵³ Там само. — С. 191–192.

⁵⁴ Там само. — С. 191.

⁵⁵ Там само. — С. 208.

⁵⁶ Там само. — С. 303.

⁵⁷ Там само. — С. 218–225.

⁵⁸ Там само. — С. 223–224.

⁵⁹ Там само. — С. 296.

⁶⁰ Там само. — С. 336.

⁶¹ Там само. — С. 226.

⁶² Там само. — С. 225–226.

⁶³ Там само. — С. 400–401.

⁶⁴ Там само. — С. 640.

⁶⁵ Там само. — С. 635–636.

⁶⁶ Там само. — С. 364.

⁶⁷ Там само. — С. 440, 445–446.

⁶⁸ Там само. — С. 591.

⁶⁹ Там само. — С. 650, 657.

⁷⁰ *Фельштинский Ю.Г.* Разговоры с Бухариным... — С. 33.

⁷¹ Види на врожай. Бесіда з заступником управляючого ЦСУ СРСР О.Ю. Шмідтом // Правда. — 1928. — 15 липня.

⁷² Крестьянская газета. — 1928. — 24 липня.

⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 72. — Арк. 90, 96.

⁷⁴ Там само. — Спр. 283. — Арк. 149.

⁷⁵ Там само. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6384. — Арк. 173.

⁷⁶ Там само. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 4662.

⁷⁷ Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5941. — Арк. 10, 11.

⁷⁸ Там само. — Арк. 8.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само. — Арк. 85.

⁸¹ Там само. — Арк. 14.

⁸² Там само.

⁸³ Там само. — Арк. 16.

⁸⁴ Там само. — Арк. 17.

⁸⁵ Там само. — Арк. 28.

- ⁸⁶ Там само. — Арк. 32; ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6414. — Арк. 195.
- ⁸⁷ Юрцовский М. Ход уборки в 1928 году / М. Юрцовский // Статистическое обозрение. — 1928. — № 9. — С. 3–5.
- ⁸⁸ Там само. — С. 6.
- ⁸⁹ Кустарный А. Результаты производства контрольных нажинов и обмолотов в 1928 году (Предварительные итоги) / А. Кустарный // Статистическое обозрение. — 1929. — № 5. — С. 117.
- ⁹⁰ Юрцовский М. Определение урожая по контрольным нажимам и обмолотам в 1928 году / М. Юрцовский // Статистическое обозрение. — 1928. — № 7. — С. 105–106.
- ⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5941. — Арк. 44, 70.
- ⁹² Там само. — Арк. 45.
- ⁹³ Там само. — Спр. 6229.
- ⁹⁴ Правда. — 1928. — 18 жовтня.
- ⁹⁵ Там само. — 19 жовтня.
- ⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 307. — Арк. 5.
- ⁹⁷ Там само. — Арк. 36–37.
- ⁹⁸ Там само. — Арк. 41.
- ⁹⁹ Там само. — Арк. 47.
- ¹⁰⁰ Там само. — Арк. 55.
- ¹⁰¹ Там само. — Арк. 55–56.
- ¹⁰² Там само. — Арк. 61.
- ¹⁰³ Там само. — Арк. 51.
- ¹⁰⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1975. — Т. 1. — С. 542–548.
- ¹⁰⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5941. — Арк. 34.
- ¹⁰⁶ Там само. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 4662.
- ¹⁰⁷ Вісті ВУЦВК. — 1928. — 6 листопада.
- ¹⁰⁸ Там само. — 13 листопада.
- ¹⁰⁹ Правда. — 1928. — 30 вересня.
- ¹¹⁰ Как ломали НЭП... Том 3. Пленум ЦК ВКП(б). 16–24 ноября 1928 г. — С. 12.
- ¹¹¹ Там само. — С. 12–13.
- ¹¹² Там само. — С. 450, 453.
- ¹¹³ Там само. — С. 16.
- ¹¹⁴ Там само. — С. 40.
- ¹¹⁵ Там само. — С. 40–41.
- ¹¹⁶ Там само. — С. 44.
- ¹¹⁷ Там само. — С. 54.
- ¹¹⁸ Там само. — С. 65.
- ¹¹⁹ Там само. — С. 62–63.
- ¹²⁰ Там само. — С. 78.
- ¹²¹ Там само. — С. 209.
- ¹²² Там само. — С. 473–474.
- ¹²³ Там само. — С. 173.
- ¹²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5941. — Арк. 36–38.
- ¹²⁵ Там само. — Арк. 39.
- ¹²⁶ Там само. — Арк. 44, 45.
- ¹²⁷ Там само. — Арк. 49.
- ¹²⁸ Там само.

¹²⁹ Совещание по вопросам урожайной статистики // Статистическое обозрение. — 1929. — № 2. — С. 111–113.

¹³⁰ Там само. — С. 112.

¹³¹ Там само.

¹³² Там само. — С. 113.

¹³³ *Кустарный А.* Результаты производства контрольных нажинов и обмолотов в 1928 году (Предварительные итоги) / А. Кустарный // Статистическое обозрение, 1929. — № 5. — С. 117, 120.

¹³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 4. — Спр. 410. — Арк. 203.